

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Філологічний факультет
Кафедра філософії та культурології**

**ФОРМУВАННЯ ІДЕЙНОГО ПІДГРУНТЯ ТА ЗАСАДНИЧІ
ПРИНЦИПИ ВІЙСЬКОВОГО ДУШПАСТИРСТВА УКРАЇНСЬКОЇ
ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:

студент 6 курсу, 605 групи
Тимчук Дмитро Сергійович

Керівник:

кандидат наук з богослов'я,
доцент, прот. Миколай Шкрібляк

Рецензент:

ректор Львівської православної
богословської академії, доктор
філософії з богослів'я, доцент
протоієрея **Михайла СИВАКА**

До захисту допущено

на засіданні кафедри

протокол № _____ від _____ 2025 р.

Зав. кафедрою _____ проф. Рупташ О.

Чернівці – 2025

Анотація

У кваліфікаційній роботі розкривається роль українського духовенства у других національно-визвольних змаганнях (1942-1953), зокрема в діяльності Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Проаналізовано передумови, причини, виникнення та діяльність українського національно-визвольного руху під час Другої світової війни та повоєнне десятиліття; суспільно-релігійну ситуацію та релігійний склад населення України. На основі архівних документів та наукових статей показаний побут православних та греко-католицьких священників, що співпрацювали з українським підпіллям, представленим ОУН(б) та УПА та визначено значення Православної та Греко-католицької церков у національно-визвольному русі як з боку членів ОУН(б) та УПА, так і з боку сучасних істориків та дослідників. Розкрита оцінка ролі капеланства цього періоду та перспектива для розвитку сучасного інституту українського капеланства.

Ключові слова: *Українська автокефальна православна церква, Українська греко-католицька церква, капеланство, національно-визвольний рух, Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія*

Summary

The qualifying work reveals the role of the Ukrainian clergy in the second national liberation struggles (1942-1953), in particular in the activities of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army. The prerequisites, causes, emergence and activity of the Ukrainian national liberation movement during the Second World War and the post-war decade are analyzed; socio-religious situation and religious composition of the population of Ukraine. On the basis of archival documents and scientific articles, the life of Orthodox and Greek Catholic priests who cooperated with the Ukrainian underground represented by the OUN(b) and the UPA is shown, and the significance of the Orthodox and Greek Catholic churches in the national liberation movement, both from the side of the OUN(b) members, is determined) and UPA, as well as from modern historians and researchers. An assessment of the role of chaplaincy in this period and a perspective for the development of the modern institute of Ukrainian chaplaincy are revealed.

Keywords: *Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Ukrainian Greek Catholic Church, chaplaincy, national liberation movement, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent Army*

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Д.С. Тимчук

(підпис)

ВСТУП.....5

РОЗДІЛ І. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ СТАН НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННИХ РОКІВ.....17

1.1 Церковно-релігійна структура Західної України та її населення напередодні та під час Другої світової війни.....17

1.2 Причини, виникнення, структура та діяльність Організації українських націоналістів та Української повстанської армії.....37

1.3 Умови та обставини служіння священників в націоналістичному підпіллі: справляння богослужінь, відзначення великих релігійних свят, духовна опіка повстанців.....62

РОЗДІЛ ІІ. ЗНАЧЕННЯ ДУШПАСТИРСТВА В УПА ДЛЯ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ІНСТИТУТУ КАПЕЛАНСТВА ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ.....73

2.1 Душпастирство в УПА та сучасній українській армії: головні подібності та відмінності.....73

2.2 Виклики перед сучасним військовим капеланством та головні уроки на основі досвіду українського підпілля у ХХ ст.....81

2.3 Відомі капелани Української повстанської армії та вшанування їх пам'яті в сучасній Україні.....87

ВИСНОВКИ.....101

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....106

ВСТУП

Актуальність теми. Капеланство як інституція в Україні має доволі глибоку та багату історію і прямо виходить із релігійності нашого народу протягом багатьох поколінь.

Священники у війську існували ще з часів Київської Русі, продовжили існувати в часи козацтва і в ті часи служили маркером національної ідентичності. Але особливо традиції військового душпастирювання розкрилися у 20-му столітті, коли відбувалися найбільші епізоди боротьби за українську державність. Одним із найвеличніших, але водночас і найтрагічніших епізодів боротьби стали другі визвольні змагання, що проходили в 40-50-их рр. ХХ ст. Це— період боротьби, який очолила створена у 1929 році Організація українських націоналістів, метою якої було домогтися створення незалежної Української держави за всяку ціну.

Під час Другої світової війни, коли і націоналісти, і Церква зрозуміли, що окупантам Українська держава не потрібна, на арену боротьби виходить Українська повстанська армія— спочатку створена як збройне крило ОУН (б), а згодом позиціонувала себе як армія українського народу. Її лави почали поповнювати різні категорії людей— і хлопці, і дівчата; і зовсім молоді, і доволі зрілі; і селяни, і звичайна інтелігенція. В цей момент розпочинається героїчна, але безнадійна боротьба стрілецької партизанської армії, що не мала своєї держави, проти двох величезних тоталітарних машин— німецької та радянської, і проти різних партизанських рухів, які були противниками незалежної та суверенної держави українців.

Ця завідомо нерівна боротьба тривала майже 20 років і не мала на той момент собі аналогів у світі. Весь цей час вона не могла протистояти, не маючи під собою стійких моральних орієнтирів та ідеології. За моральну складову відповідали зокрема капелани. Капеланська служба в УПА була унікальним явищем в підпільному середовищі, про яке, на жаль, мало знають і мало говорять. Тоді священники, не будучи інституційованими в українському русі, ризикуючи власним життям ішли до армії, яка була приречена на спартанські методи боротьби— без провізії, озброєння, належного постачання всього необхідного та підтримки ззовні. Розділяючи долю своїх озброєних «парафіян», отці ставали прикладом мужності та ревної віри для майбутніх поколінь українців.

Тема душпастирства в УПА зараз як ніколи актуальна в часі нової російсько-української війни, оскільки обставини, в яких опинилася Україна, суголосні з реаліями 80-річної давнини— ми залишилися, фактично сам на сам з ворогом, сильнішим за нас в потузі, але слабшим духом. І як тоді, священники стають опорою нашим військовим не лише літургійно, але словом та ділом милосердя. Пам'ять та розширення знань про діяльність священників в УПА має служити натхненням та прикладом для наслідування для сучасного покоління українців. Саме тому тема нашого дослідження, на нашу думку, є як ніколи актуальною

Метою дослідження є історичний аналіз феномену капеланства в УПА через призму відносин націоналістичного руху з різними українськими церквами, вивчення його впливу на боротьбу та моральний стан українського підпілля в 40-поч. 50-х рр.

XX ст. та визначення перспектив та уроків, які можна винести для сучасної капеланської справи в Україні.

Виходячи з теми та мети дослідження, перед нами поставлено такі *завдання*:

- Проаналізувати суспільно-політичне та релігійне становище українських церков в період діяльності українського підпілля (Друга світова війна та повоєнний час)
- З'ясувати обставини та причини виникнення, поширення та діяльність українського націоналістичного руху в особі Організації українських націоналістів та Української повстанської армії та їх відносини із духовенством українських церков
- Дослідити умови, в яких жили та служили капелани: місце в організаційному апараті підпілля, місця проведення богослужінь, освячень, моральному впливі на командирів та особовий склад, їх роль в духовній та матеріальній опіці повстанців
- Співставити обставини служіння капеланів в Українській повстанській армії та Збройних силах України з метою зробити порівняльний аналіз ситуації
- Проаналізувати біографії найвідоміших священників, пов'язаних з ОУН та УПА і дати оцінку їх діяльності в контексті сучасності

Об'єктом дослідження є український національно-визвольний рух, представлений ОУН та УПА

Предметом дослідження є роль капеланів в українських військових формуваннях, пов'язаних з Організацією українських націоналістів, їх місце в підпіллі та оцінка в обставинах сучасності.

Методологія дослідження включає використання комплексного підходу до вивчення досліджуваної теми та поєднує методи, застосовані при написанні цієї наукової розвідки.

Серед методів, використаних у цьому дослідженні, можна використати такі:

- Історико-аналітичний метод: для вивчення історичних обставин, в яких перебували українські церкви в період діяльності націоналістичного підпілля, а також для вивчення причин постання та діяльності власне самого націоналістичного руху на Західній Україні
- Порівняльний метод: для проведення порівняння та паралелей в специфіці організації, умовах та значенні капелана в українських збройних формуваннях ОУН сер. ХХ ст. та нинішнього капеланства в умовах існування незалежної України
- Практичний метод: для об'єктивної дачі оцінки діяльності капеланського руху в УПА та з'ясуванні практичної ролі його здобутків для сучасного військового душпастирства.

Хронологічні межі дослідження визначені діяльністю українського підпілля ОУН та УПА, до яких входить час від його зародження та занепаду, а також сучасного періоду російсько-української війни і припадають від 1929 року– заснування ОУН та закінчуючи 2025 роком– фактичним триванням сучасної війни

Географічні межі дослідження охоплюють переважно межі діяльності Української повстанської армії у її трьох оперативних одиницях— УПА-Північ, УПА-Південь та УПА-Захід (території сучасних Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Чернівецької, Хмельницької та Вінницької областей— приблизні межі оперативних груп УПА) та ареалу діяльності Української греко-католицької та автокефальної православної церков, а також Автономної православної церкви в межах Московського патріархату. В контексті сучасності межі розширюються на східні регіони України— місця активних бойових дій.

Історіографічний огляд дослідження. Особливістю досліджуваної теми є те, що вона не до кінця та не в повному обсязі досліджена. Через це характерним є брак публікацій, призначених безпосередньо темі душпастирства в військових структурах націоналістичного підпілля середини ХХ століття, до яких, зокрема, входить і Українська повстанська армія. Головною історіографічною базою дослідження є статті, призначені зародженню та діяльності українського націоналістичного руху, в яких, зокрема, подекуди згадується діяльність священників Православних церков та УГКЦ, а також і взаємодія їх зі структурами ОУН.

Для того, щоб в повній мірі ознайомитися із діяльністю духовенства в лавах українського націоналістичного руху, зрозуміти певною мірою мотиви інтеграції їх в підпілля, ми вважаємо за необхідне проаналізувати суспільно-політичний стан, в якому знаходилися українські церкви та релігійне життя загалом. В рамках

цієї наукової розвідки головним джерелом інформації про суспільно-політичний стан є багатотомні праці, статті з періодичних видань та спогади очевидців тих подій. Чи не найбільше в області дослідження церковної історії потрудився історик І. Власовський— автор «Нарису історії Української православної церкви»— найбільшої його праці, виданої в 4-ох томах. Проблематика в межах нашого дослідження детально описана у 4-му томі, II-й книзі. Він окреслив стан, в якому перебувала Польська православна церква після окупації Польщі Німеччиною та СРСР в умовах створення на місці Другої Речі Посполитої Генерал-губернаторства. Він також детально описував діяльність православних церков на українських землях, їх взаємовідносини з німецькою адміністрацією, партизанськими рухами та між собою. Свою найголовнішу працю життя вій видав, будучи вже в еміграції— в період між 1955-1975 рр., витративши на це майже 20 років. Відомо, що за життя він був палким противником греко-католицької інтерпретації української церковної історії і був поборником ідеї про те, що український народ має право на власну автокефальну церкву та підкреслював роль церковних діячів автокефального напрямку у розбудові українського націоналістичного руху та української державності у XX ст.

Окрім Власовського, вважаємо за доцільне згадати Гордієнко В. і Гордієнко М. Вони у своїй статті «Зовнішньополітичні чинники релігійно—церковного конфлікту на Волині в 1941—1944 рр.» дослідили діяльність Православної церкви на Волині в часи німецької окупації. Ця наукова розвідка є доволі цінною, оскільки Волинь— це місце зародження та найактивнішої діяльності

Української повстанської армії в перші роки після її створення. Причин цього феномену є декілька, від політичної складової (Волинь входила до складу Російської імперії, на відміну від Галичини, а тому німецьке там сприймалося вороже) до природніх умов (Волинь знаменита своїми лісами та болотами— ідеальним місцем для партизанської війни). Однак тим чинником, який цікавить нас найбільше, є той, що Волинь була православним краєм, на відміну від переважно католицької Галичини. Це важливо для того, щоб підкреслити широку присутність Православної церкви у національно-визвольній боротьбі. Дослідники концентрують увагу на взаємовідносинах Церкви між окупаційними адміністраціями двох тоталітарних держав— радянської та німецької. Приділяється увага відносинам між двома паралельними православними структурами— УАПЦ та АПЦ, які проявилися на Волині. Цей аспект особливо є важливим, оскільки показує всю динаміку взаємовідносин православних церков із націоналістичним підпіллям. В цій же сфері цінними є дослідження Двірної К. та Дробот М. Стан українського православ'я в міжвоєнний час та період Другої світової досліджували також Бистрицька Е., Мизак Н., Бондар В., Смирнов А., Стоколос Н., Хомич Н. та інші.

Разом із православною церквою статус впливової ділила і Українська греко-католицька церква, яка набула більшого поширення на Галичині. Власне, саме вона дала для національно-визвольного руху найбільшу частку капеланів. Ставлення з боку радянської влади до неї було більш предвзятим, а тому керівництво в обличчі ВКП(б) шукало можливості її ліквідації. Власне, вона і

сталася у 1946 році на Львівському соборі, не визнаному Католицькою церквою. Публікації в радянських історіографічних джерелах, ясна річ, були табуйованими, а навіть якщо публікації мали місце, то з атеїстичної та антикатолицької позиції. Про критичні та об'єктивні публікації, присвячені УГКЦ в СРСР були випущені вже після проголошення незалежності України. Серед науковців, що досліджували діяльність греко-католицької церкви в ті часи можемо назвати Ільницького В. У своїй статті «Співпраця греко-католицької церкви з українським визвольним рухом в Карпатському краї ОУН (1945–1954)» він наводить цінні статистичні та історичні дані, стосовні до теми нашого дослідження. У цій статті автор намагається висвітлити саме співпрацю УГКЦ та підпілля ОУН і зображує церкву як ідейний стержень для націоналістів. Власне, про заборону греко-католицької церкви та її опір Радянському Союзу написали свої публікації Вегеш, М., Концур-Карабінович, Н., Гавриш І., Уткін О., Ухач В. та інші.

Українську греко-католицьку церкву неможливо уявити без постаті слуги Божого, митрополита Андрея Шептицького. Це була ключова фігура не лише в церкві, але і тогочасному українському суспільстві загалом та навіть у міжнародних відносинах. За його плечима був 44-річний досвід управління церквою, а тому жодна короткотривала влада чи окупаційний режим не змогли змінити його погляду на церковне життя. В нього була власна система цінностей, заснованих на Біблії та християнській моралі. Цю його сторону висвітлює у своїх дослідженнях Земан М., описуючи його діяльність під час Другої світової війни, де, зокрема, згадується епізод

порятунку євреїв від знищення. Тут впливає й інша проблема— визнання митрополита Праведником народів світу, яке досі не настало. На цьому увагу концентрують Єремєєва, І. та Миропольский, В., досліджуючи складності, з якими стикаються кандидати до присвоєння звання.

Митрополит Шептицький був патріотом України, але в той самий час його стосунки з націоналістичними з'єднаннями УВО, ОУН та УПА були неоднозначними. Для глави греко-католиків мораль та християнські цінності були понад усе, а тому діяльність націоналістів, що, між іншим, передбачала терор, натикалася на засудження з його боку. Це питання особливо актуалізує Стефанів В., але в його праці робиться акцент на стосунках між націоналістами та Шептицьким в міжвоєнний час, хоча УПА є похідною саме від ОУН та УВО. І-П. Химка приділяє увагу взаємовідносинам УГКЦ в особі митрополита Андрея Шептицького вже конкретно з УПА в перші місяці приходу радянської влади на Західну Україну. Він вирізняє особливо неприязне ставлення до повстанців з боку митрополита через продовження ними партизанської війни, що спричиняє ще більше жертв серед цивільних. В час ознайомлення з цим джерелом для написання дослідження, нашу увагу привернуло і висловлення автором статті погляду бандерівців на критику митрополита в їх бік. За його інтерпретацією, представники підпілля ОУН та УПА вважали його критику нічим іншим як способом зберегти УГКЦ від гонінь, а насправді, між підпіллям та Церквою був встановлений особливий зв'язок.

Краща ситуація із дослідженнями, пов'язаними із історією українського національно-визвольного руху в обличчі ОУН та УПА. Активно почалася робота із джерелами після розпаду СРСР, коли архіви СБУ, які раніше були засекречені, стали відкритими для дослідників. Власне, вся історіографія дослідження, присвячена тематиці ОУН та УПА, походить із архівів СБУ, що знаходяться в Києві та інших містах України. На основі інформації, отриманої з цих архівів, історики почали публікувати статті, наукові розвідки, монографії та дисертації. Детальніше тематиці протистояння між ОУН та УПА та радянськими каральними органами влади приділяє увагу Галицька-Дідух Т., де є чітко окреслені причини, перебіг та методи боротьби націоналістичного підпілля із радянськими внутрішніми військами НКВС- МДБ. Глибинний історико-критичний аналіз виникнення та діяльності українського націоналістичного руху в обличчі Організації українських націоналістів викрив Мірчук П. у своїй багатотомній праці «Нарис історії ОУН». Видання цієї праці у світ у 2007 році – результат великої наукової праці, досліджень джерел, пов'язаних з ОУН та УПА в архівах України та спогадів очевидців тих подій. Окрім них, в царині досліджень діяльності українських націоналістів та повстанської армії свою лепту внесли Ленартович О., Патриляк І., Сергійчук В., Пагіря О., яка, зокрема, особливу увагу приділяє повсякденному життю вояків УПА, яке впливало на їх психологічний стан.

Питання конкретно душпастирства в УПА не було фундаментально досліджене і сьогодні представлене радше як

додаток до основних наукових розвідок, які присвячені тематиці УПА та націоналістичному руху загалом. Головним джерелом залишаються архіви, наукові статті в періодичних виданнях та спогади очевидців. Відмічаємо, що нам не вдалося знайти узагальненої інформації про рутини священників, які служили в УПА. Про їх повсякденне життя ми дізнаємося лише зі спогадів про конкретних найвідоміших з них. Зокрема, про о. Василя Шевчука «Кадила». Це— найбільш відома постать серед українських капеланів в УПА та найбільш досліджена. Головними оповідачами про його діяльність та подальшу долю є, головним чином, повстанці, бійці сотень «Громенка» та «Бурлаки», які безпосередньо мали з ним контакт. У нашому дослідженні особливо цінними ми відзначаємо спогади Кривуцького І. та Пастуха Р., воїнів УПА, що були під командуванням Михайла Дуди («Громенка»). У своїх працях вони відзначали особисті якості отця, як-от, відкритість до бійців, жертвовність, готовність вислухати та допомогти. Про постать о. Василя Шевчука говорять і сучасні дослідники, наприклад, Циб М., Антонюк І., Щербін Л., які, на нашу думку, найбільш фундаментально дослідили його біографію, досліджуючи архіви, вивчаючи спогади очевидців та учасників збройної боротьби.

Однак, не лише о. Василь Шевчук був єдиним капеланом в лавах УПА. Дотичним до неї, а навіть не скільки до неї, а до інших українських збройних формувань у складі німецької армії був о. Василь Лаба. Його біографію описала Невар І., виділивши особливим артикулом його діяльність в українській 14-ій гренадерській Дивізії СС «Галичина», бійці якої після розгрому

Дивізії під Бродами у 1944 році долучилися до лав УПА. Життєпис о. Рафаїла Хомина, МСУ, історію якого коротко написав нині відомий священник УГКЦ о. Юстин Бойко, МСУ. Іншим відомим діячем українського національно-визвольного руху був о. Іван Гриньох, член Української головної визвольної ради і був, фактично, єдиним представником Церкви у цьому органі. У своїх спогадах, які засновуються на відповідних нормативних документах українського підпілля, він підкреслював складну роль капеланства у національно-визвольному русі, зокрема через відсутність його в організаційному апараті підпілля.

В дослідженні були також застосовані праці закордонних авторів, зокрема польських. Серед них нам не вдалось знайти жодного автора, тематика праць яких досліджувала б діяльність священників в УПА. Значною мірою, в них досліджується сама діяльність українського націоналістичного руху та інтерпретація його через призму польської історичної пам'яті. Детальному вивченню діяльності ОУН та УПА на західноукраїнських землях присвятив увагу Гжегож Мотика, відомий польський історик. Цю тематику він досліджував в рамках висвітлення Волинської трагедії, де, в його інтерпретації, жертвами майже завжди виступали поляки і пропускаються повз вуха злочини проти українського населення Волині. Дослідженням діяльності ОУН в міжвоєнній Польщі займалася Кулінська Л., яка висвітлила питання з точки зору польської історіографії та історичної пам'яті, де ОУН однозначно сприймалися як терористи та підривники.

Апробація дослідження відбулась на щорічній студентській

науковій конференції, присвяченій 150-тій річниці заснування Університету з 12 по 15 травня 2025 року

Структура дослідження обумовлена його *темою* та *метою* та складається зі вступу, в якому окрім базових пунктів був проведений короткий історіографічний та джерельний огляд, двох розділів, поділених на підрозділи, висновків, сформованих на основі поставлених завдань дослідження та списку використаних джерел літератури. Загальний обсяг роботи складає 119 сторінок.

РОЗДІЛ І. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ СТАН НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННИХ РОКІВ.

1.1 Церковно-релігійна структура Західної України та її населення напередодні та під час Другої світової війни

Станом на 1939 рік Галичина та Західна Волинь перебували у складі Польської республіки, відродженої у 1918 році після 123 років поділу та після поразки українського національно-визвольного руху на цих землях. Політикою Польської держави стала полонізація та культурна асиміляція всіх непольських та некатолицьких народів, що проживали там. Найбільшою національною меншиною міжвоєнної Польщі були українці, яких було 3 млн, з яких щонайменше 1,5 млн були православними.

Православ'я в Польщі головним чином було представлене автокефальною Польською православною церквою, якій від 13 листопада 1924 року був наданий томос від Вселенського патріарха Григорія VII, що цей факт засвідчував.

Церква була поділена на 5 єпархій: Віленсько-лідську, Гродненсько-новогрудську, Пінсько-поліську, Волинську та Варшавсько-холмську— найбільшу серед них з центром у Варшаві, де і знаходився осідок митрополита Варшавського і всієї Польщі. Очолював церкву єпископ-українець Діонісій (Валединський), який обійняв цю посаду після митрополита Юрія (Ярошевського), вбитого проросійськи налаштованим фанатиком, архімандритом Смарагдом (Латишенком) 8 лютого 1923 року. Вступив на посаду він через 19 днів після трагедії.

Незважаючи на першопочаткову підтримку автокефалії для

Православної церкви Польщі, уряд католицької країни всеодно ставився вороже до православ'я. Довгий час не дозволялося скликання Синоду, а офіційною мовою стала польська, незважаючи на те, що українців у цій церкві була більшість. Діяльність церкви піддавалась жорсткій цензурі Міністерства освіти та віросповідань, священники та єпископи фактично призначалися урядом. Особливо трагічною подією в історії українського православ'я цього періоду стала «ревіндикація»— акції по руйнуванню православних храмів на Холмщині та Волині з метою залякування православних та переведення їх на римо-католицьку віру. Нерідкими були випадки свавільної передачі церковних земель колоністам-осадникам—відставним офіцерам Війська Польського, які активно селилися на Галичині та Волині. Все це продовжувалося до 1939 року.

1 вересня 1939 року Німеччина, якою вже 6 років керувала націонал-соціалістична партія Гітлера, здійснила напад на Польщу. Використавши нову тактику ведення блискавичної війни, що ввійшла в історію під назвою «бліцкриг», а також маючи значну перевагу в особовому складі, танках, артилерії та авіації, Вермахт впевнено долав польський опір. 17 вересня СРСР напав на Польщу зі сходу, аргументуючи це тим, що «польська держава фактично перестала існувати» і перетворилася на «зручне поле для всяких випадків та несподіванок, що можуть створити загрозу для СРСР» і у світлі цього виникла необхідність «взяти під захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусі». Кампанія закінчилась розгромом Війська Польського, втечею уряду до Румунії та окупацією Другої Речі Посполитої. Країна була поділена

між Німеччиною та Радянським Союзом. До останнього відійшли землі Західної України, включно зі Львовом, Тернополем, Луцьком та іншими містами. На території німецької окупації Польщі було створене Генерал-губернаторство з центром у Кракові та на чолі з Гансом Франком. [16]

Радянський Союз вже тоді зажив «слави» країни-богоборця та церквоборця, особливо під час Великого терору 1937-1938 рр., коли від політичних репресій загинуло більшість духовенства, а храми були знищені чи віддані під музеї чи об'єкти господарства. Тому активна антирелігійна політика на новоприєднаних землях Західної України була більш ніж очевидною. Лише за перші кілька місяців радянського управління було заарештовано 56 православних священників. Шістьох із них було розстріляно. З 12 000 парафій у 1939 році на початок радянсько-німецької війни повноцінно функціонувало лише 7-8 000[21]. З іншого боку, повторити репресії проти єпископату ПАПЦ, як це було із Російською православною церквою напередодні СРСР прямо не наважився, адже для місцевого населення ця влада була новою і робити такі кроки «з ходу» було б ударом по їх репутації вже в перші місяці. Тому Церкву обережно брали під контроль, висвячуючи нових єпископів, лояльних Московському патріархату та совітам, розбавляючи тим самим вплив Польської держави, насліддя якої, в тому числі і церковне, сприймалося як вороже та шкідницьке. Пізніше виявиться, що совіти заклали фактично «бомбу уповільненої дії», яка здетонує з новою силою вже після початку радянсько-німецької війни у 1941 році та подальшою нацистською окупацією України, коли СРСР тимчасово

покине ці землі і умови для церковного життя стануть більш сприятливими, породивши тим самим новий конфлікт [21].

22 червня 1941 року Німеччина та її союзники розпочали вторгнення до Радянського Союзу. Вже в перші дні та тижні війни Західна Україна опинилася під окупацією нацистів. Нові загарбники розробили власний адміністративний поділ західноукраїнських земель: Галичину було приєднано до Генерал-губернаторства як окремий дистрикт (округ), Волинь стала частиною Райхскомісаріату Україна пізніше, у 1942 році, Буковину контролювала Румунія, заснувавши там губернаторство Буковини. Подібний поділ став визначальним для формування українського церковного життя в нових умовах.

Нацисти в перші місяці своєї окупації виступали як антипод радянської атеїстичної влади і намагалися завоювати прихильність народу, створивши ілюзію «боротьби християнського світу з безбожним більшовизмом» тому жодним чином не втручались у справи Церкви. Навпаки, вони були зацікавлені у відновленні релігійного життя на новозайнятих землях. Понад 5 тис. православних парафій відновили свою діяльність за роки окупації. [21]

Разом із цим, нацисти уважно вивчали ситуацію навколо українського православ'я з метою використати потім це на свою користь. Ясна річ, що єдина помісна українська церква їм не була потрібна, тому була зроблена ставка на пошук «підводних каменів» всередині Православної церкви в Україні, щоби в подальшому її розколоти. І тут дуже доречним стало духовенство, висвячене ще в

1939-1941 роках, яке, слід нагадати, було лояльним до Московського патріархату та СРСР. Це духовенство на чолі із архієпископом Олексієм (Громадським), який ще в 1940 році перейшов до Московської патріархії, 18 серпня 1941 року скликав собор архієреїв у Почаївській лаврі, де було проголошено про створення Української автономної православної церкви, яка засвідчувала своє повне єднання із патріархією в Москві [12].

Такий жест зустрів опір з боку проукраїнськи налаштованого духовенства на чолі із Полікарпом (Сікорським), які були зацікавлені у створенні автокефальної церкви, але яка б діяла відповідно до канонічних засад. Задля забезпечення цього канонічного статусу духовенство засвідчило про вірність Митрополиту Варшавському Діонісію (Валединському). Митрополит Діонісій був очільником Польської православної церкви в довоєнний час і був патріотом Польської держави, через що і був усунений від управління церквою у перші дні після утвердження німецької окупації в Польщі. Тоді деякий час очільником ПАПЦ був єпископ Берлінський РПЦЗ Серафим (Ладе), етнічний німець. Однак владики Серафим не був обізнаним щодо ситуації з православ'ям в Польщі, і тому не готовим до несення послуху на Варшавській кафедрі. Пізніше нацисти дійшли до висновку, що краще за досвідчених архієреїв з цією нішою ніхто не впорається, тому після декларації про лояльність митрополит Діонісій повернувся на посаду митрополита Варшавського у вересні 1940 року. [16]

У відповідь на формування промосковської Автономної

церкви, частина проукраїнського духовенства на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорським) почала розбудову та відродження Української автокефальної православної церкви. Для забезпечення свого канонічного статусу в очах інших православних церков, вона оголосила про своє канонічне та адміністративне підпорядкування митрополиту Варшавському Діонісію (Валединському). Згодом була створена Адміністрація на чолі з митрополитом Полікарпом та створювався власний єпископат. Для представників українського Руху Опору УАПЦ залишалася єдиною легальною церквою, яка була віддана справі відновлення української державності. [16]

Німецька адміністрація не була зацікавлена у возз'єднанні чи бодай співпраці цих двох паралельних структур. Про конфесію під назвою «Українська автокефальна православна церква» йшлося ще в Меморандумі від 2 жовтня 1941 року, однак за цим ж Меморандумом визнавалось існування інших православних організацій, які існували тут ще з 1940 року. Цей документ засвідчував намір нацистів розколоти Православну Церкву в Україні. Саме тоді відбувається посилення контролю окупаційної адміністрації за церковно-православним рухом, який завершився дробленням їх на менші частини на чолі з єпископами, які у свою чергу підпорядковувалися генерал-комісарам. У звіті Верховного командування Вермахту з питань організації життя в тилу йшлося про наступне: « Німецькі установи військового управління, як завжди, обмежувалися спостереженням за розвитком життя у церкві. Вони зовсім не були зацікавлені в об'єднанні церковних угруповань,

оскільки автономна церква була максимально прослов'янською, а автокефальна виявляла максимально націоналістичні тенденції» [56]

Існували, водночас, й інші причини розколу в українському православ'ї. Німці були дуже добре ознайомлені з цими обставинами, про що свідчить аналітична довідка: «У розколі церкви на автокефальний і так званий слов'янський або автономний напрям виражені історичні традиції українського народу і східної частини Європи, які збереглися до наших днів. Ці традиції непорушні, а покладений в основу суперництва спор про «апостольську благодать» також пристрасно ведеться серед народу. Сюди відносяться також національні і культурні суперечності. Слов'янська церква продовжує традиції православної російської державної церкви, котра була однією із найсильніших зв'язкових ланок східно-слов'янських народів і поборником великорусько-московської державницької думки. Автокефальна церква пов'язана з церковними традиціями українського народу і бажає повної незалежності від Москви. Суперечності найяскравіше проявляються у спорах про молитви і використання рідної мови у богослужінні і є доволі значними» [21]

Дуже часто для суперечок з автокефалами, представники АПЦ застосовували принципи та приписи канонічного права, які для ієрархії цієї Церкви стали визначальними. Реакція АПЦ на створення Апостольської Адміністрації Української автокефальної православної церкви та призначення її очільником митрополита Полікарпа (Сікорського) була доволі різкою. Керівництво Автономної церкви обвинувачувало Польську церкву (у складі якої

і була УАПЦ канонічно та структурно) у порушенні 17 правила IV Вселенського собору, за яким при заснуванні якогось нового міста, кордони єпархії повинні бути змінені відповідно до нового адміністративного поділу. Таким «містом» вважалося Генерал-губернаторство, а отже і юрисдикція ПАПЦ мала обмежуватися, на думку АПЦ, лише територією Генерал-губернаторства. Закидали ще й те, що 23 листопада 1939 року митрополит Діонісій підписав своє зречення з уряду, а тому його рішення про призначення адміністратора для УАПЦ, керуючись 9 правилом III Вселенського собору, не мало жодної канонічної сили. До того ж, на думку АПЦ, в православ'ї ніколи не існувало такого поняття як «адміністратор», це було радше віяння із Західної церкви. Жорсткою була реакція на висвяту єпископів для УАПЦ Ігоря та Никанора. В цьому ж документі керівництво АПЦ констатувало факт, що хіротонія цих єпископів «не мала жодної сили» [21].

Обурював і той факт, що в УАПЦ приймали колишніх священників УАПЦ митрополита Василя (Липківського) в «сущому сані», без пересвяти, як того вимагали автономісти. Автономна православна церква, як частина Московського патріархату в окупованій німцями Україні, була солідарна зі своєю кіріархальною церквою і не визнавала УАПЦ Липківського частиною Вселенського православ'я, а тому і не визнавала хіротонії священників цієї церкви канонічними. Цю подію в АПЦ визначили як «велике нещастя в надрах Православної Церкви на Україні... приєднання липківського священства в «сущім сані» являється грубим порушенням священних канонів, бо воно того сану не має взагалі, а окремі

представники того священства – двоє і троєженці, які не можуть, по канонам, входити в жодну щодо священства в церкві економію церковну». [21]

Подібні протистояння ставали дедалі масовішими і люди активно брали участь у тих суперечках, а особливо зростала недовіра до священнослужителів з обох сторін. Спочатку німцям була вигідна подібна ситуація за принципом «розділяй та володарюй». Але згодом ситуація почала виходити з-під контролю і у своїй доповіді генерал-комісар Волинь-Поділля фон Пальцо рекомендував «вжити заходів, оскільки це вже негативно впливає на господарське життя краю» [21].

Особливо небезпечного характеру міжправославний конфлікт набув у 1942-43 рр. коли в лісах Волині почала зароджуватись та діяти Українська повстанська армія— бойове крило Організації українських націоналістів. Ще із самого початку свого існування УПА, як і ОУН(б) задекларували свою боротьбу як з німецькими, так і з радянськими військами. Тому всі, хто активно співпрацював з німецькою адміністрацією та симпатизував радянським партизанам та радянській владі, майже одразу опинявся серед ворогів УПА. Під підозру потрапляли і представники Автономної церкви, яку після активної народної полеміки називали «прорадянською» та «промосковською». Тому логічним наслідком цього конфлікту стало цькування та переслідування УПА багатьох священників та навіть єпископів-автономістів. Водночас, чимало священників УАПЦ допомагали повстанцям і самі ставали капеланами [21]. Митрополит Олексій (Громадський) відчував

небезпеку, яка нависла над священнослужителями його церкви від німців та від недружньо до них налаштованих українських націоналістів і тому вдався до неочікуваних дій, як для архієрея РПЦ. 8 жовтня 1942 року в Почаївській лаврі відбулося підписання т. зв. «Акту поєднання» АПЦ та УАПЦ. Митрополит Олексій особисто, як глава Автономної церкви, поставив свій підпис, тим самим, перекресливши справу свого життя, спрямовану на звинувачення автокефалів у розколі та неканонічності протягом останнього року. Однак не всі розуміли доцільність та логіку дій свого митрополита і той, під їх тиском, згодом відкликав свій підпис. Таким чином, фактична дія «Акту поєднання» не була довгою [10].

Скорий розрив єдності з УАПЦ вкорінив недовіру до автономістів з боку народу і остаточно затвердив думку, що Автономна церква є цілком проросійською та прорадянською. Особливо це було відчутно з боку бійців УПА, для яких священнослужителі та навіть окремі єпископи ставали мішенями. Зовсім скоро вони приступили до відвертого залякування та терору проти священників-автономістів, які не могли відколотися від Московської патріархії без санкції з боку останньої. Так, член Духовної Консисторії Автономної Церкви священник Князевський у своїй доповідній записці Кременецькому міськкому партії від березня 1944 року зазначав наступне: «Штучно підтримуючи або тероризуючи то ту, то іншу сторону, німці зробили все, щоб бандерівці і мельниківці, які пішли у ліс, стали тероризувати духовенство на місцях»[21].

Далі він зазначає, що за невиконання розпорядження оунівців,

був побитий шомполами священник Цихоцький Ф., настоятель із с. Новостав. Екзекуцію виконав капелан УПА із УАПЦ – отець Мельник. Згодом, в с. Окнини Великі, повстанці вже вбили священника Ковалевського. Навіть митрополит Полікарп, адміністратор УАПЦ зізнавався, що водному із сіл Ковельщини бійці УПА вбили священника через те, що той відмовився відспівувати одного із них полеглого побратима. Були вбиті також священники Анастасій Абрамович із с. Свитязь Любомльського району, о. Юрій Онищук із с. Садиби Ковельського району разом із їх сім'ями. Загалом, від рук підпільників загинуло 27 священнослужителів АПЦ, нерідко їх вбивали разом із родинами [122].

Діставалось і єпископам: у вересні 1943 року від рук партизан УПА загинув єпископ Володимир-Волинський Мануїл (Тарнавський). Його схопили повстанці і таємно вивезли з міста до лісу. У одній із записок він звинувачувався в інформуванні окупантів про стан УАПЦ та їх плани. За це трибунал повстанців засудив його до страти і він був повішений [33]. Раніше був вбитий і Предстоятель АПЦ Олексій (Громадський) в результаті засідки, яку влаштували бійці ОУН (м) 7 травня 1943. У спогадах Максима Скорупського «Хріна» – командира загону, який був тоді в засідці, ціллю повстанців був один із німецьких командирів, вбивство митрополита було випадково і «помилкою». Існує версія, що гітлерівці навмисне відправили в його в засідку з метою дискредитації підпілля [92]. Зрештою, по мірі просування лінії фронту на Захід і наближення радянських військ, автокефальне духовенство почало відходити

разом з німцями, а після поразки Німеччини у 1945 році засновувати нові структури та парафії в еміграції. На українських землях панівне становище перейшло до РПЦ, яка отримала певні привілеї від радянської влади [21].

Окрім Православної церкви, широко на Західній Україні була представлена і Українська греко-католицька церква, яку очолював на той час митрополит Андрей (Шептицький). На початок Другої світової війни вона налічувала майже 3,6 млн вірян, об'єднаних у понад 2387 громад, якими опікувалося 2352 священників [127]. Структурно УГКЦ була поділена на Станіславську, Львівську, Перемиську єпархії та Апостольську адміністрацію Лемківщини. Діяли духовні семінарії у Львові, Станіславі та Перемишлі, а також Львівська богословська академія— один із найпрестижніших закладів освіти греко-католицької церкви, який нині відомий як Український католицький університет. Церква брала участь в житті українського народу на Галичині і стала маркером формування української національної ідентичності. До того ж, саме із священничих родин згодом вийшли представники української інтелігенції та учасники національно-визвольного руху, про що буде викладено в наступних розділах.

Після розділу Польщі та анексії західноукраїнських земель у 1939 році, радянська влада намагалася встановити контроль над українським населенням, зокрема через культуру та релігію і перетворити місцеве населення на законослухняних радянських громадян. Головною перешкодою на цьому шляху стала УГКЦ, яка відігравала у суспільному житті не останню роль. І першим, що

прагнули зробити Совіти, це обмежити засоби впливу цієї Церкви на віруючих. Була закрита Львівська Богословська академія, духовні семінарії, періодичні видання, друкування та поширення духовної літератури були припинені. В школах та університетах забороняли викладати релігію, а священників почали заарештовувати. Багатьох із них було розстріляно в перші дні війни, коли Червона армія разом із партійним апаратом відступали на Схід, оскільки в них вбачали німецьких агентів та шпигунів. Ієромонах Зиновій (Ковалик), ЧНІ, був заарештований за півроку до початку війни. Свідки розповідають, що отець був розіп'ятий на стіні дрогобицької в'язниці «Бригідки» після тортур [59].

Драматичною була історія о. Миколи Конрада— 26 червня 1941 року він, разом із дяком Володимиром Приймою йшов сповідати хвору жінку. Дорогою їх стрінули бійці НКВС. Лаючи та штурхаючи, вони повели їх в бік лісу Бірок і, за спогадами очевидців, по-звірячому замордували. У пана Прийми були поламані ребра після «спілкування» із органами НКВС [20].

Трагічною смерть була дрогобицьких мучеників— отців Якима (Сеньківського), Віталія (Байрака) та Северіяна (Бараника), ЧСВВ. Того ж 26 червня 1941 року о. Якима та о. Северіяна заарештували органи НКВС. Більше живими їх ніхто не бачив. 27 червня, незадовго до приходу більшовицьких військ було відкрито тюрми. І серед тіл було впізнано о. Северіяна, тіло якого було чорним від катувань, а на грудях був вирізаний хрест. Місце поховання— невідоме, але відомо, що він був похований у братській могилі [11].

Тіло

о. Яким не було знайдено— імовірно, з нього зробили юшку в казані, що і було роздано в'язням на обід. Імовірність цього факту велика, адже, за свідченням очевидців, вона мала солодкуватий смак та мала людські нігті. [11]

Деякі священники після таких подій були беатифіковані папою Іваном-Павлом II у 2001 році [32].

Остаточному розгрому УГКЦ завадив початок радянсько-німецької війни у 1941. Для німців було важливим завоювати не лише певні території, але і довіру місцевого населення на початках війни. Нацисти намагалися себе виставити антиподом радянської влади в його очах. Можливим це стало зокрема і через відкриття храмів та легалізацію греко-католицької церкви. Священники отримали можливість вільно діяти та звершувати Святу Літургію у своїх храмах відкрито. Коли у 1943 році була створена 14-та гренадерська дивізія СС «Галичина» чимало греко-католицьких священників стали там капеланами, а це говорило про те, що авторитет Церкви був доволі високим і німці були змушені з цим миритися [81].

Однак, не дивлячись на доволі лояльне ставлення до УГКЦ з боку німецької адміністрації, духовенство не могло закривати очі на ті обмеження, що вона вводила для євреїв та інших небажаних елементів. Після окупації Львова у червні 1941 року видавалися укази та розпорядження, спрямовані на обмеження євреїв у правах. Їм було заборонено пересуватися певними вулицями, користуватися громадським транспортом, заходити до крамниць тощо. Пізніше, для них було створене гетто, за межі якого їм заборонялося виходити під страхом смерті. Від 10 листопада 1941 року поширювалося

розпорядження начальника ССПФ Сходу Крюгера на землях Генеральної губренії (до складу якої було включено Галичину як окремий дистрикт (район)) кожен неєврей, який переховував у себе єврея, підлягав страті. Митрополит Шептицький, як і сотні священників та ченців ризикували життям, переховуючи їх. За лист, відправлений Герінгу наприкінці 1942 року, в якому він засуджував переслідування євреїв, у резиденції Глави УГКЦ був проведений обшук з метою розшукати зброю, а сам митрополит деякий час перебував під домашнім арештом [104].

Свою діяльність, направлену на порятунок євреїв провадив і о. Омелян Ковч, парох з Перемишлян. За це його було заарештовано у грудні 1942 року, майже рік утримували в тюрмі на вулиці Лонцького, згодом перевели у табір смерті Майданек. Там він і загинув 25 березня 1944 року (згідно із табірною документацією). 27 червня 2001 року був беатифікований папою Іваном-Павлом II [104]. Після вигнання німців з Галичини у 1944 році на багнетах Червоної армії сюди знову повернулася радянська влада. Вона почала діяти обережно щодо УГКЦ через авторитет її Глави. За посередництва, а то і за прямої участі митрополита Андрея Шептицького, було відкрито сотні та тисячі читалень, шкіл, музеїв, домів милосердя, сиротинців. Владика був спонсором таких товариств як Просвіта, Рідна школа та Сільський господар. Також він був чудовим проповідником, автором книг, наукових праць та статей. З періоду німецької окупації його авторитет, який і до того був високим, зріс іще більше, зокрема через порятунок євреїв особисто ним та його священниками [32] .

З огляду на це,

Совіти не хотіли розпочинати репресій проти греко-католиків «з ходу». Вони хотіли використати його особистість для дискредитації українського підпілля, деякі провідники і діячі якого були вихідцями із священничих родин. Сам митрополит вирізнявся своєю пацифістською позицією— 21 листопада 1942 року він написав послання «Не вбий», де закликав українські політичні та національні сили примиритися та засуджував політичні вбивства, застерігаючи про відлучення від Церкви організаторів подібних злочинів. Також він офіційно не благословляв і створення дивізії СС «Галичина», а капеланів туди відправляв виключно для духовних потреб вояків, про що засвідчив у своєму листі Михайло Демкович-Добрянський, колишній член УЦК, безпосередній свідок подій навколо формування дивізії [111].

Митрополит

Шептицький старався спочатку опікуватися членами ОУН та УПА, оскільки серед них перебувало чимало його парафіян. Однак, як вже було згадано раніше, він стояв на засадах милосердя і вважав заподіяння смерті дуже важким гріхом, не дивлячись на те, які причини спонукали їх до цього. На синоді 7 вересня 1944 року, менш ніж за два місяці до своєї смерті владика засудив діяльність УПА: «... поміж ними є люди, що не слухають ані Божого Закону, ані голосу церкви і вважають себе покликаними людей карати смертю за мнимі, а може і несповнені злочини... тим чаом знаходяться молодики, що сповняють уряд катів у засудах, в яких були оскаржителями, судіями та оборонцями. А таких є таке множество, що треба говорити про армію» [111].

Подібна

діяльність могла б стати дуже болючим ударом для проводу

повстанців, оскільки чимало з них зростало у священничих родинях із християнським моральним вихованням. Однак провід ОУН розумів під такою критикою прагнення митрополита Андрея зберегти церкву від більшовицьких гонінь. Багато в чому бандерівців правда не особливо і цікавила, тому подібні заяви ними просто ігнорувалися та перекручувалися на потрібні їм версії. Поширювалися листівки, де ОУН (б) мала «особливе благословення» від митрополита Шептицького, а також про те, що митрополит і підпілля «діяли узгоджено» [111].

1 листопада 1944 року митрополит Андрей Шептицький відходить до вічності. Керівництво УГКЦ переймає митрополит Йосип (Сліпий). На початок 1945 року керівництво єпархіями Церкви здійснюють троє єпископів: Львівською— сам митрополит Йосип, Станіславською— владика Григорій (Хомишин), Перемиською— владика Йосафат (Коциловський). Після смерті Шептицького радянська влада не довіряла жодному із греко-католицьких єпископів. 11 квітня 1945 року у Львові та Станіславі було заарештовано митрополита Львівського Йосипа (Сліпого) і єпископа Станіславського Григорія (Хомишина). На гачку в радянської влади вони були ще до 1941 року. Особливий зуб Совіти мали на владика Хомишина, оскільки той прагнув максимально латинізувати богослужіння та устрій своєї єпархії, підтримував підпілля ОУН та УПА, а також був запеклим антикомуністом. Він помер в Лук'янівській в'язниці м. Києва 28 грудня 1945 року, а митрополит Сліпий вже був на дорозі до Сибіру [17].

Владика Йосафат (Коциловський) був заарештований в

листопаді 1945 року польською міліцією та переданий радянським спецслужбам. Після допитів та арештів помер 17 листопада 1947 року в Києві.

Таким чином, весь єпископат перебував під слідством в тюрмах НКВС і таборах, куди їх згодом заслали. Церква, фактично, була обезголовлена і залишалась без єпископів. В подібних умовах радянській владі було простіше покінчити із нелояльною до неї церквою, центр якої, до того ж, знаходиться у Ватикані. Тимчасовим адміністратором Львівської архієпархії було призначено о.-д-ра. Гавриїла Костельника, який, з відома НКВС очолив Ініціативну групу, сформовану 28 травня 1945 року. Туди ж увійшли вікарій Перемиської єпархії о. Михайло Мельник та парох міста Копичинці Станіславської єпархії о. Антін (Антоній) Пельвецький. Метою Ініціативної групи була агітація серед греко-католицького духовенства переходу до Російської православної церкви та вихід з унії шляхом приєднання до РПЦ. Чимало священників вбачали в цьому отримати хоча б якийсь мінімальний церковний провід, оскільки на свободі не було жодного греко-католицького єпископа. [13]

На початку 1946 року о. Костельник дістав дозвіл від місцевої влади та благословення від патріарха Московського Олексія І на проведення собору священників УГКЦ у храмі св. Юра у Львові, призначеного на 8-10 березня. На цьому соборі, який очолили вже згадані члени Ініціативної групи, було висунуто на голосування чотири пункти: визнання Берестейської унії 1596 року недійсною і такою, що втратила чинність; ліквідація унії (єднання) з

Католицькою церквою; повний розрив з Ватиканом і приєднання до «батьківської святої православної віри та Руської православної церкви». За ці постанови «проголосувало» 216 священників, примусово звезених на собор [120].

Ватикан та єпископат УГКЦ за кордоном не визнали положень та рішень цього собору, оскільки були порушенні основні канонічні принципи: на соборі не був присутній жоден єпископ УГКЦ; на момент проведення Львівського псевдособору всі троє членів групи вже були православними священнослужителями (Пельвецький та Мельник були навіть таємно висвячені на єпископів), а в такому разі вони вже не мають жодного права скликати собор греко-католиків; голосування відбувалося зі втручанням влади в процес собору та під тиском, що за канонічним правом є неприпустимим [109].

Однак, Львівський собор, попри численні порушення, виконав свою «функцію»— УГКЦ із «власної волі» «саморзпустилася», а єдине легальне становище на Західній Україні від нині належало РПЦ. На ділі, греко-католицьку церкву зняли з офіційної реєстрації та, фактично, заборонили. Однак греко-католицькі священники продовжували своє служіння на як капелани в УПА, проводячи служби на засланні та в таборах ГУЛагу, а після сталінських репресій— як катакомбна церква на Галичині аж до 1989 року.

Отже, картина церковного та суспільного життя в Україні часів Другої світової війни та перших повоєнних років була доволі драматичною: Православна Церква, після більшовицьких гонінь кінця 30-х років XX століття отримала можливість розвитку та відновлення лише під час нацистської окупації України, але навіть

тоді перед українським православ'ям стояли виклики. Воно розкололось на 2 крила— автокефальне (УАПЦ) та автономне (АПЦ) у складі Московського патріархату. Вони по-різному ставилися до національно-визвольних сил (ОУН та УПА), за що перші користувалися повагою у підпільників, а другі— ставали для них мішенню. Після повернення радянської влади, автокефальне духовенство або виїхало закордон, або було репресовано і панівне становище отримала РПЦ. Греко-католицька церква, через свою антирадянськість і підпорядкування Ватикану потрапила в немилість до СРСР і практично одразу піддалась репресіям, не зважаючи навіть на початковий авторитет митрополита Андрея (Шептицького). Вона була звинувачена в колабораціонізмі та «ліквідована» на Львівському псевдособорі 8-10 березня 1946 року. Таким чином, репресіям піддавалися не лише священнослужителі, але й миряни, що створило базу для окормлення повстанців православними та греко-католицькими священниками та мотиви, якими вони послуговувалися. Цей історичний екскурс був необхідний для того, щоб в загальному зрозуміти мотиви для священників ставати капеланами для українського національно-визвольного руху в середині ХХ століття.

1.2 Причини, виникнення, структура та діяльність Організації українських націоналістів та Української повстанської армії

Перед тим, як перейти до питання вивчення діяльності українських священників в лавах українського національно-визвольного руху, необхідно дослідити питання ідеології

українського націоналізму в ХХ столітті, створення та діяльність найбільшого та найвпливовішого громадсько-політичного руху в Україні після поразки УНР— Організації українських націоналістів та її воєнізованого крила— Української повстанської армії, оскільки без розуміння ідеології українських націоналістів та їх взаємовідносин з Церквою, дуже проблематично буде виявити мотиви священників приєднатися до підпілля та надавати пастирську підтримку в доволі спартанських умовах, в яких воно діяло, воюючи проти всіх ворогів української державності (а це майже всі навколо), до того ж без підтримки із зовнішнього світу. Це було можливим через спільні цілі та цінності Церкви та українського національно-визвольного руху.

Теорію українського інтегрального націоналізму висунув Дмитро Донцов у своїх численних працях, найвідомішою зокрема була «Націоналізм», видана у 1926 році. Головну суть книги можна зрозуміти вже по назвах її розділів: «Українське провансальство», «Чинний націоналізм» та «Українська ідея». Тут він вперше говорить про ідею створення власної держави для українців і наполягав саме на найбільш тоталітарній його формі— інтегральний, для якого характерний етатизм (вищість держави над усім), консервативізм та націократія— нація представляє вищу цінність, ніж загальнолюдські потреби та інтереси. Для нього характерні радикальні погляди на існування нації, особливо яка поневолена та розділена між різними державами. Власне, про це писав і сам Донцов: «Поки малоросійську ніжність не заступить у нас зачіпна любов посідання, поки теореми— не стануть аксіомами, догмами, «соромливість»— не обернеться в

брутальність, а безхребетне народолобство— в агресивний націоналізм,— доти не стане Україна нацією [27].

В цій праці він виношував свої погляди, які формувалися ще в період його молодості, але найгостріше розкрилися і оформилися у цей твір вже у 1926 році. Тоді Українська народна республіка вже 5 років як розбита, її землі розділені СРСР (зокрема УСРР як частиною першого) та Другою Польською республікою. Українська соціалістична радянська республіка, хоч і не була незалежною державою в рамках СРСР, який представляв всю зовнішню політику та інтереси республік, які перебували в його складі, але, на відміну від українських земель у складі європейських держав, мала хоча б обмежену національну організацію у вигляді союзної республіки, яка де-факто була автономією. Українські землі в Польщі не мали і натяку на бодай мінімальне національно-територіальне об'єднання і були поділені у складі чотирьох польських воєводств— Львівському, Станіславському, Тернопільському та Волинському. Подібна ситуація спостерігалася і в Румунії, і в Чехословаччині.

Однією із найголовніших причин поразки УНР у війні за незалежність був доволі слабкий уряд. Окрім того, що в різні періоди Україну представляли різні уряди (Центральна рада, Гетьманат, Директорія), які конкурували між собою, уряди не сповідували ідею інтегрального націоналізму, запропонованого Донцовим. Так, Михайло Грушевський був есером, а голова Генерального секретаріату Володимир Винниченко— соціал-демократом. Грушевський у своїй праці «Хто такі українці та чого вони хочуть?»

розмежовує поняття «автономії» (вузької та широкої), «неповної державності» та «самостійної держави», наголошуючи, що для українців найбільш прийнятним буде варіант широкої автономії, чогось подібного до Канади, Австралії, Нової Зеландії та Південної Африки [25]. Тобто, він не бачив Україну повністю окремою від Росії, що суперечить поглядам Д. Донцова. Він навіть не є прихильником створення регулярної армії— на його думку, порядок в Україні має тримати ополчення, яке він прозвав «народною міліцією», яка має стати перехідним пунктом від мілітаристського суспільства до демократичного [66] Після поразки УНР ідейні українські патріоти емігрували на Захід, подалі від «радянського раю». Тоді виникла ідея створювати там бойові нелегальні загони, які перебували би в стані повної бойової готовності знову вступити в бій. Це було реалізовано в Празі у 1920 році, коли командир Січових стрільців— підрозділу в Армії УНР Євген Коновалець створив Українську військову організацію.

Український національно-визвольний рух набув нових рис. Він почав відходити від соціалістичних наративів Грушевського та Винниченка та засновуватися вже на згаданому раніше «Націоналізмі» Дмитра Донцова. Таких націоналістичних угруповань існувало чимало, але, через об'єднавчі процеси на Західній Україні у 1926 році було утворено Союз української націоналістичної молоді, а в еміграції сформувалося дві організації— Групи української націоналістичної молоді та Легії українських націоналістів. Паралельно частина членів цих груп була залучена і в роботу УВО, де члени проходили базовий військовий вишкіл і

діяли як збройна організація.

Однак членів всіх цих союзів не полишала думка про загальне об'єднання в одну організацію. Були намагання проводити з'їзди, але через облави та арешти з боку польської міліції, один із яких був наприкінці 1928 року, з'їзд було вирішено перенести на початок 1929 року. В Польщі його було проводити небезпечно, тому учасників із Західної України, які прибували до Праги, в умовах суворой конспірації переправляли до Відня. Тут з 29 січня по 3 лютого 1929 року відбувався Перший Конгрес українських націоналістів (т. зв. «Великий збір»). На ньому були присутні члени п'ятох українських націоналістичних організацій– УВО, СУНМ, ГУНМ, ЛУН та Союзу українських націоналістів в Німеччині, створеного в Берліні 25 червня 1928 року. Загальна кількість осіб коливалася від 30 до 31. Головним рішенням цього Збору стало об'єднання всіх цих спілок в одне ціле та створення єдиного руху, який очолить національно-визвольну боротьбу майже все подальше ХХ століття– Організації українських націоналістів. Новостворену організацію очолив лідер УВО Є. Коновалець.

Новостворена ОУН мала на меті утворити широку агентурну та організаційну структуру: передбачалось, що на території Польщі (на західноукраїнських землях) буде створено два краї– на Галичині та Волині. По одному краю мало бути створено на Закарпатті, що було частиною Чехословаччини та Буковині, що входила до Румунії. Первісно передбачалося створити шість країв на території Радянської України, але через тотальний контроль та активну роботу радянських спецслужб, цей задум втілити не вдалося.

Діяльність ОУН суттєво відрізнялася від діяльності інших українських рухів, зокрема в Польщі. Вона відкидала будь-яку форму співпраці з польською владою і прагнула досягнути своєї найбільшої мети— створення Української самостійної соборної держави всіма можливими методами, які на той час їй були доступні. Своєю діяльністю, ОУН прагнула розвинути та виховати в підростаючого покоління образ нового українця— революційно-пильного, здатного боротися та жертвувати собою задля досягнення головної мети— створення Української держави.

Досліджуючи ідеологію українського націоналізму, один із найвизначніших українських закордонних істориків І. Лисяк-Рудницький зазначав, що «в протилежність до більшості діячів новітньої української державності, які бачили національне визволення в контексті універсальних ідей свободи і справедливості, націоналісти уявляли собі міжнаціональні відносини як «боротьбу за існування», що в ній вирішує сила... Безперервна черга саботажних і терористичних актів мала не допустити до закріплення чужого панування над українськими землями та повинна була тримати маси в стані постійного революційного кипіння» [53]

Треба зрозуміти, що такі уявлення про націоналізм з'явилися через обставини, в яких жила українська національно-свідома молодь в умовах фактично жорстокого окупаційного режиму польської влади. Тоді ОУН вклинилася в усі легальні та нелегальні форми боротьби і польські оглядачі того часу змушені були це констатувати.

Варто зазначити, що ОУН виникла та прийняла свою програму

в часи, коли в Польщі був встановлений режим «санації», встановлений після перевороту у Варшаві в травні 1926 року, коли до влади прийшов Юзеф Пілсудський— Начальник польської держави, її автор та національний польський герой того часу, який протистояв більшовицькій навалі у 1919-20 рр. Саме слово «санація» (sanacja) походить із латинського слова sanatio— оздоровлення, одужання, і вже із значення розуміється політика цього режиму— «оздоровлення» нації від «непотрібних» та «небезпечних» понять як демократія та плюралізм. Повноваження парламенту обмежувалися, частина їх обов'язків переходила до уряду та президента, діяльність політичних партій обмежувалася, держава проголошувалася найвищою цінністю. Подібні зміни зробили форму правління Польщі подібною до фашизму. Варто розуміти, що Пілсудський був польським націоналістом і національну політику Польщі він будував, враховуючи в першу чергу інтереси польського народу, не рахуючись із національними меншинами. Зокрема, із українцями. Політика колонізації мала свій початок ще задовго до санації, але радикалізувалася вона саме після 1926 року. Українські школи закривалися або переходили на польську, діяльність українських організацій була обмежена. Але найбільша антиукраїнська акція відбулася протягом вересня-листопада 1930 року, що увійшла в історію як пацифікація. Українці Галичини та Волині зазнавали принижень з боку польської міліції, чоловіків били, а жінок гвалтували, українські культурні центри громилися, села спалювалися. Жертвами цієї каральної акції польської держави стали від 7 до 35 осіб, хоча за словами польського історика В. Побут-

Малиновського «жертв не було» [121]

Пацифікація була сигналом від польського уряду для українців, що вони є ворогами для Польської держави і водночас сигналом для українських організацій, зокрема для ОУН, що вони є представниками української нації в Польщі, а не уряд. Перша половина 30-х років XX ст. – період гучних акцій УВО та ОУН на західноукраїнських землях. Однією із найвідоміших акцій стала атака на поштове відділення в м. Городок на Львівщині. Тоді члени організацій прагули взяти гроші для розвитку своїх осередків, зокрема для закупівлі зброї. Тоді загинуло 2 осіб, а ще 2 були страчені на наступний день. За свідченням очевидців, в момент страти по всьому краї грали дзвони, які не змовкали три дні [64].

Особливого розмаху боротьба набула в той час, коли Крайовий Провід ОУН очолив молодий та амбітний хлопець Степан Бандера, син греко-католицького священника. Саме під його керівництвом організація з угруповання озброєних молодиків трансформувалася в потужну суспільно-політичну силу на Західній Україні, яка через свою радикальну програму, спрямовану на здобуття української державності революційним шляхом, отримала шалену підтримку населення, особливо молоді. Він змінив тактику боротьби, перейшовши від експропріаційних акцій до політичних вбивств функціонерів польського уряду. Найгучнішим та найрезонанснішим стало вбивство 15 червня 1934 року міністра внутрішніх справ Другої Польської республіки Броніслава Перацького— одного із організаторів пацифікації 1930 року. На Варшавському процесі 1935-36 років 12 оунівців сіли на лаву підсудних. Серед них— і

Степан Бандера, засуджений на цьому процесі до смертної кари, яку через рік йому замінили на довічне ув'язнення.

Слід зауважити, що чимало керівників та членів ОУН були синами та доньками священників. Вони, відповідно, отримували належне релігійне виховання у своїх сім'ях, принаймні їхні батьки намагалися прищепити їм християнські цінності. В цьому контексті ми не даремно згадали про напад на Городоцьку пошту 30 листопада 1932 року. Так, окрім Степана Бандери, із священничої родини походив і один із учасників цього нападу, а саме— Мирослав-Юрій Березинський, син греко-католицького священника о. Романа Березинського. Він загинув під час цієї акції. До слова, це— рідний брат дружини Головного командира УПА Романа Шухевича— Наталії Березинської. Прадід Романа Шухевича був також греко-католицьким священником. Головний соратник Бандери, Ярослав Стецько, який залишився йому вірним після розколу ОУН на дві фракції, також народився в родині священника УГКЦ о. Семена. В родині священника народився один із ідеологів ОУН, очільник ОУН (б) після смерті Бандери— Степан Ленкавський. Ідеями українського націоналізму був пройнятий і о. Іван Гриньох, який пізніше неодноразово співпрацював із ОУН. Мова про нього піде дещо пізніше.

ОУН у своїх програмних документах декларувала "повну волю релігійної совісті", співпрацю з духовенством та була поборником української автокефальної церкви. Провідники організації неодноразово наголошували, що ідеї християнства є важливим у формуванні українських національних звичаїв та духовності. ОУН

змагалася за ідеал християнської України, адже саме християнство є наріжним каменем її духовності.

Головні документи, які стали, фактично, ідеологічною конституцією ОУН ("Приречення члена ОУН, "44 заповіді українського націоналіста", "Декалог українського націоналіста") були написані Степаном Ленкавським та Зеноном Коссаком-Тарнавським, які, нагадаємо, походили із священничих родин. Для українських націоналістів було важливим виховати не лише палких та дієвих українців, але і сформувати в них стійку моральність, засновану на основних християнських засадах. Текст "Приречення..." починається, зокрема, словами: "Прирікаю і зобов'язуюся перед Богом, перед українським народом... боротися за Українську самостійну соборну державу, за здійснення всіх Програм та ідей ОУН, для добра і величі України, українського народу, людини, а через це- для добра всього людства... Так мені, Боже, допоможи" [82]

Заповіді українського націоналіста засновувалися та повторювали головні християнські чесноти. Так, 12 заповідь каже: "Знай, що найкраще віддаси Богові честь через Націю та в ім'я Нації чинної ...", а 33-тя наголошує, щоб націоналіст "був скромним і шляхитним, але щоби знав, що значить слабкість і покора". Заповідь 35-та закликає не заздрити, а в 44-тій застерігається, щоб все робилося "совісно і так, якби воно мало остатися вічно" [128].

З вищенаведених матеріалів можна свідчити, що ОУН прагнула пов'язати свою мораль із головними християнськими засадами та чеснотами, а свої принципи часто засновувала на Біблії та головних

біблійних законах (як-от 10 заповідей). І якщо пов'язати це із тим фактом, що багато керівників ОУН мали священниче походження, то вибудовується цілком логічна картина. Але Церква не сліпо і не завжди підтримувала діяльність українських націоналістів. У Східній Галичині, де проходила основна діяльність Організації та відбувалися найгучніші акції та атентати, панівне становище мала Українська греко-католицька церква, яку очолював митрополит Андрей Шептицький— чи не найвпливовіша постать на Західній Україні. За його уряду, УГКЦ була чи не єдиним конкурентом ОУН за масовий вплив на місцеве населення.

Митрополита Андрея часто обурювала радикальна діяльність ОУН, оскільки головним її інструментом для реалізації своєї ідеї був терор. Для нього життя людини представляло найвищу цінність і він не міг просто так відійти від цих засад, адже це пряма заборона Біблії. У своїх посланнях Шептицький часто згадував, що дії ОУН «не ґрунтуються на високих засадах християнської етики та моралі» [61].

Жорсткі дискусії були і щодо завдань та цілей, які ставили перед молоддю ієрархи УГКЦ та члени УВО/ОУН. Пресові видання того часу свідчать, що їх цілі кардинально відрізнялися. Націоналісти прагнули залучити молодь до своїх акцій, яка передбачала збройну боротьбу. З цим не міг змиритися і проти цього виступав сам митрополит Шептицький. До нього ще у 1930 році, за рік після заснування ОУН звернулися представники української інтелігенції та політичних партій помірною нахилом з нотою обурення проти таких дій перших. Вони вважали, «що у часі

тяжкого лихоліття треба нам з'єднатись у безнастанній праці для добра нації, а ще більше нас вражує, чому деякі чинники висувають недосвідну молодь до таких актів, до яких вона не надається» [62].

Жорсткої та нищівної критики від Глави УГКЦ націоналісти зазнали після вбивства відомого українського вчителя та суспільного діяча, директора Української академічної гімназії у Львові Івана Бабія у 1935 році. Він висловив жаль з приводу його смерті наступним чином: «Директор Бабій упав жертвою українських терористів... Убивають зрадливим способом найліпшого патріота, заслуженого громадянина, знаменитого педагога, знаного й ціненого всіма приятеля, опікуна й добродія української молоді» [100]. Цікавим є те, що відповідної реакції на вбивство Перацького рік тому чи інших польських політиків від Митрополита не було.

Розростання ОУН не минулося їм безслідно. Вбачаючи в ній загрозу власній безпеці, радянські спецслужби проводять спецоперацію з ліквідації Голови Євгена Коновальця. Вдалий замах був виконаний 23 травня 1938 року в Роттердамі. ОУН залишилася без керівника. Пропонувалося висунути кандидатуру очільника Крайового Проводу Степана Бандеру, але перспектива того, що керував би державою 29-річний молодик, який, до того ж, сидів у в'язниці, не видавалася поміркованим націоналістам з-за кордону вдалою. Тому було обрано 47-річного Андрія Мельника.

На початок німецько-польської війни ОУН мала потужну організацію. Вона складалася із 18 округ [125] із десятками тисяч членів. Лише в перші дні війни польська міліція заарештувала майже 7 000 активістів лише в прикордонній смузі з Румунією [84]. Це

може бути свідченням, наскільки масовим був національний рух на Галичині, адже тих, хто зміг зникнути, було значно більше. Або принаймні достатньо для того, щоб здійснювати масові диверсії в перші дні німецького вторгнення до Польщі.

Польська кампанія Вермахту та РСЧА тривала всього 35 днів. За цей час Німеччина та СРСР змогли повністю окупувати Польщу та поділити її. До німецької зони окупації відійшли лише деякі українські території, як-от Лемківщина та частина Надсяння. Більшість західноукраїнських земель тепер належало до СРСР. Радянський Союз спочатку хотів показати себе з гарного боку— як визволитель, як антипод польській окупації. Більшість шкіл було переведено на українську, розвивалося активно українське культурне життя (звісно, під радянською цензурою). Репресії в перші місяці окупації торкалися лише поляків, які щойно втратили свою державу і були значно ворожим елементом, аніж українці.

Правдиве обличчя радянського режиму було викрито зовсім скоро, коли він почав втілювати свою нереалістичну концепцію комунізму, застосовуючи при цьому терор та репресії. Під них підпадали активні українські діячі (некомуністи), члени та симпатички ОУН, організацій «Просвіта» , Союз українок, Католицький союз тощо.

Окремо репресії торкнулися і УГКЦ. Великі церковні свята ставали робочими, в школах забороняли викладати Закон Божий та мати в класах ікони та Розп'яття, священників видаляли з армії. Монастирі закривалися та ліквідовувалися, а ченці— виселялися.

Такі рішення радянської атеїстичної влади обурювали загалом

релігійне населення Галичини, а тому досить швидко в ній почали вбачати не визволителя, а іще одного загарбника. Під час масових арештів, які мали місце перед німецько-радянською війною, було заарештовано чимало священиків УГКЦ. Частина з них була розстріляна в тюрмах НКВС незадовго до приходу туди німців. Таким чином, і Церква, і ОУН опинилися по один бік ґрат.

Тим часом, між Проводом українських націоналістів, який таборувався за кордоном та Крайовим Проводом почалися серйозні недомовленості та конфлікти. Ці недомовленості мали місце вже у вересні-жовтні 1939 року, коли частина українських націоналістів на чолі із Степаном Бандерою вийшла з польських тюрем та переселилася до німецької зони окупації та почали розробляти плани подальшої діяльності та боротьби в нових умовах [91]. Тим часом, керівники Крайової екзекутиви ОУН на ЗУЗ, на чолі з тим же Бандерою були вкрай незадоволені діяльністю проводу за кордоном. У своєму листі до А. Мельника у серпні 1940 року, Бандера відзначав вкрай незадовільне керівництво організацією з боку окремих діячів ОУН, вказував на нечіткість інструкцій, хаос та паніку в керівних колах [87]

На нашу думку, такий конфлікт міг виникнути із двох причин: перша— вікова різниця сторін. Емігрантський ПУН очолювали помірковані особи старшого віку— нагадаємо, очільником був вже на той момент 49-річний Андрій Мельник. Крайовий Провід складався із переважно радикальної молоді, яка прагнула домогтися незалежності України революційним шляхом. Його очолював 31-річний Степан Бандера. По-друге, через тривалий час в еміграції

ПУН не володів знаннями про реальну ситуацію в краї. Це проявлялося через провадження політики Проводу, що додатково свідчило, що емігранти були дуже відірвані від стану справ та потреб крайовиків.

Були спроби примирення. Так, сторони зустрілися в Римі у січні 1940 року, але головні умови Бандери: відсторонення О. Сеника, Я. Барановського та С. Чучмана, які себе дискредитували через свою халатність; включення до ПУН крайовиків та реорганізацію тактики ОУН, були проігноровані Мельником і він зі своєю делегацією поїхав з Риму ні з чим. [87, с. 58]

10 лютого 1940 року в Кракові був проведений з'їзд прихильників Степана Бандери, на якому було проголошено про створення Революційного Проводу, до якого увійшли зокрема Р. Шухевич, О. Гасин, С. Ленкавський, М. Климишин, Я. Стецько, М. Лебідь та інші [94]. Закордонне керівництво ОУН розцінило це як спробу путчу та прагнення розколоти організацію. Протягом року сторони обмінювалися спільними актами та прокламаціями, де усували одне одного та оголошували незаконними їх голів. Були спроби і примирення, ініціатором яких виступала бандерівська фракція, але конфлікту це не зупинило— Бандеру та його прихильників було виключено із ОУН рішенням Революційного трибуналу, а організація остаточно розкололась на дві частини— мельниківську, більш відому як ОУН (м) та бандерівську, знану в народі як ОУН (б) (ОУНР, ОУН (с/д)) [116]

Незважаючи на те, що Провід ОУН після окупації Польщі перейшов до німецької зони окупації, більшість її членів залишилася

на Західній Україні, яка опинилася під окупацією СРСР. Тиск з боку радянської влади на структури підпілля був набагато сильнішим, аніж тиск поляків, оскільки воно мало справу із потужною військово-ідеологічною машиною того часу. Однак боротьба проти радянської влади в період від вересня 1939 до червня 1941 року тривала і набувала масових форм. Нагадаємо, що для того, щоб завоювати прихильність місцевого українського населення, радянські владні органи проводили політику українізації суспільного життя і тому українцям стало простіше проникнути до керівних структур в місцевому самоврядуванні. Цим скористалися оунівці та під виглядом ідейних комуністів почали проникати в органи державної влади. За Польщі подібні акції їм видавалися майже нереальними. Цими проникненнями наскільки захопилися, що згодом НКВС виявить 156 оунівців на роботі в адміністрації різних рівнів лише на Станіславщині, а окремі «комсомольські» організації виявляться майже на 100% укомплектованими Юнацтвом ОУН [78].

Ситуація була напруженою настільки, що нарком держбезпеки УРСР П. Мешик пише доповідну записку М. Хрущову, де переконаний, що перемогу над ОУН можна здобути лише тоді, коли будуть проведені депортації членів їх сімей та їх симпатиків та просив відповідного дозволу. Він, врешті-решт, був здобутий і лише від 14 до 22 травня 1941 року (за місяць до початку радянсько-німецької війни) було заарештовано та депортовано у віддалені регіони СРСР 11 329 мешканців західних областей УРСР [78]. Загалом, на 17 червня 1941 року органами НКВС було заарештовано

2215 підпільників ОУН, 495 з яких були нелегалами [78]. Повному знищенню структур ОУН на Західній Україні завадило вторгнення Третього Райху на територію СРСР. 30 червня 1941 року німецькі війська увійшли до Львова. За ними прослідувала група із лідерів революційної ОУН, яких делегував сам Степан Бандера. Цього дня вони проголосили Акт відновлення Української держави, за яким, «Суверенна Українська Влада запевнить українському народові лад та порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння всіх його потреб; На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України — Києві з волі українського народу.»[Акт]

ОУН(б), яка домінувала в регіоні, на перших етапах війни підтримувала Німеччину. В бойових діях на першому етапі війни брали участь два українських батальйони Вермахту, майже повністю укомплектовані членами ОУН— Роланд та Нахтігаль. Командиром останнього був один із найближчих соратників Бандери— Роман Шухевич. На цьому етапі бандерівці сприймали німців як союзників у боротьбі з СРСР. Про це свідчать наступні пункти Акту: «Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації... Українська Національна-Революційна Армія... боротимься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому

світі.»[6].

Німці вкрай негативно сприйняли новину про проголошення Акту. Їх лютив той факт, що Українська держава проголошувалась на території, вже здобутій німцями (а, відповідно, зрошеній кров'ю німецьких військових) при тому, що масове повстання в радянському запллі ОУН не підняла з різних причин. Урядовці та військові критикували проголошення Акту прямо на площі, зокрема і колишній сотник УГА, а нині— офіцер Вермахту Ганс Кох, запрошений на проголошення. Цю головну тезу нацистської партії підтверджує і державний підсекретар Райху Кундт під час допиту членів Українського державного правління, заснованого членами ОУН (б), кажучи, що «німецьким органам влади, а також берлінським службовим органам влади невідоме існування українського уряду у Львові... Такий уряд встановлений без їхнього відома» [72]. Він і передав думку керівництва Третього Райху щодо того, як німецька сторона розцінює спробу співпраці з ними з боку ОУН: «Тут також йде мова про те, що німецький Райх та німецький вермахт є їхні союзники. Це не так; єдина людина, котра веде боротьбу, — це фюрер, а українських союзників не існує. Цілком можливо, що українці особисто захоплені й відчують себе нашими союзниками; однак в сенсі державно-правової термінології ми не союзники, ми — завойовники совєтсько-російської території.» [72].

З цих документів можемо зробити висновок, що німці не тільки не трактували ОУН як своїх союзників у боротьбі із СРСР, але і в принципі не визнавали можливість існування української суверенної держави як такої. Вона розглядалася лише як колонія для німецького

населення Райху та продовольчо-сировинна база Вермахту. Тому Гітлер після такого наказав негайно приступити до ліквідації українського підпілля. 5 липня 1941 року були заарештовані керівники УДП, серед яких був і Ярослав Стецько, а також навіть лідер ОУНР С. Бандера. Головною вимогою німців було відкликання Акту відновлення Української Держави. Бандера відмовився це робити, а тому наприкінці року він опиняється в концтаборі Заксенгаузен. Арештам піддалися сотні членів бандерівської ОУН. Чимало з них було вбито, а ОУН (зокрема, бандерівська) переходить на нелегальне становище.

Навіть попри шалений тиск і репресії проти українського національного руху, бандерівці до останнього не створювали партизанських загонів на зразок армії. Головним методом боротьби залишалася здебільшого агітація вступати в ОУН з метою запобігти вербуванню українського населення на роботи в Німеччину [Сергійчук]. Ситуацію змінило зростання невдоволення серед місцевих німецькою окупацією. Вже восени 1942 року керівництву ОУН стало зрозуміло, що далі дотримуватися тактики пасивного опору не вдасться. У жовтні 1942 року у Львові відбулася I Військова конференція ОУН, на якій обговорювалася можливість та перспективи створення партизанської армії. Порухувалося питання масової мобілізації сотень тисяч українців до лав нової армії, боротьби на два, на три фронти і навіть проти всіх сторін одночасно (найзагрозливішими були Третій Райх, СРСР та польська партизанка (Армія Крайова, Гвардія Людова, Національні збройні сили тощо...)). Комісія розмірковувала і над тим, як поводитися із

національними меншинами в разі спалаху такого повстання а також їх роль в майбутній українській державі [126]. З цією конференцією помилково пов'язують дату створення УПА, але насправді подібного наказу не було видано, а саму дату було прив'язано до свята Покрови, яке споконвіку вже асоціювалося із козацтвом. Сталося це вже пізніше— в ювілейному наказі Головного Командира, Романа Шухевича, де датою створення іменується саме це число. Теза про 14 жовтня 1942 року набула поширення переважно в емігрантських колах, а також російській та ранньоукраїнській історіографії. Володимир Косик, історик, спираючись на віднайдений в Бундесархіві документ, в якому, зокрема, сказано таке: «Згідно з повідомленням головнокомандувача вермахту в Україні за 16 жовтня 1942 року українські націоналісти вперше зібралися в районі Сарн у більшу банду...» стверджує те, що «саме тоді збройні формування ОУН (б) почали зливатися у великі з'єднання, tworячи УПА»[107]

Осередком створення та діяльності УПА стала Волинь. Саме тут, наприкінці 1942 року була створена сотня, якою командував Григорій Перегіняк («Довбешко-Коробко») — перше задокументоване партизанське з'єднання, повністю підлегле ОУН (б). Його називали Військовим відділом ОУН (б), але вже після затвердження назви «Українська повстанська армія» на його позначення почали використовувати вже її. Однак, як би там не було, сотня «Довбешка-Коробка» є першим військовим з'єднанням ОУН (б) а в часописі УПА «До зброї» за липень 1943 року вона була визнана першою сотнею УПА [1]

Слід відзначити, що вже існувало військове формування з подібною назвою. Йдеться про «Поліську Січ», засновану Тарасом «Бульбою» Боровцем ще наприкінці червня 1941 року, на самому початку німецько-радянської війни, яка згодом взяла собі назву «Українська повстанська армія», хоч це і не було офіційно. Собі за мету це формування ставило відродження Української народної республіки та повернення Уряду УНР в екзилі. Однак бульбівці та бандерівці не зійшлися в поглядах, а тому перші змінили назву на Українська революційна народна армія. 18 серпня 1943 року УПА роззброїли загони УНРА і частина бійців перейшла на бік бандерівців. [108]

З появою УПА до її лав почали линути добровольці. В більшості це були молоді хлопці віком від 18 до 24-28 років, які шукали способу уникнути примусових депортацій на роботи в Німеччину, жертви сталінських репресій та члени їх родин, члени українських націоналістичних спільнот, а також бійці українського шуцманшафту (місцевої допоміжної поліції). Часто поліцаями виявлялися члени ОУН, які вливалися туди за наказом Організації для вишколу та здобуття зброї для підпілля. Загалом, лише за березень-квітень 1943 року із шуцманшафту відійшло від 4 до 6 тис. поліцаїв, які згодом приєдналися до УПА. Вони склали кістяк майбутнього офіцерського складу УПА [123]

Масова діяльність УПА в перших роках її існування привела до створення на окупованій Волині т. зв. «повстанських республік». Найвідомішими стали Колківська та Олевська, які проіснували аж до осені 1943 року. На контрольованій ними території активно

проваджувалося українське національне життя— відкривалися школи, існувала їдальня для повстанців, млин, 2 перукарні, збоярня, майстерні для пошиття повстанських одностроїв та навіть готель[71].

На зламі 1943-1944 років УПА налічувала найбільшу кількість військових— від 40 до 80-100 тис. осіб [108]. Це— найбільша чисельність УПА, яка коли-небудь була. Структурно вона поділялася на 3 головні групи— УПА-Північ, УПА-Південь та УПА-Захід. Вона формувалася на зразок українських армій в минулому та плекала їх традиції, зокрема Легіону Українських січових стрільців у складі Австро-Угорської армії та Української галицької армії. З огляду на це, формувався внутрішній устрій та розпорядок дня повстанців. Повстанці за розпорядком мали підйом, зарядку, молитву, сніданок, а також навчання (для багатьох бійців участь в УПА була першим досвідом військової служби, а тому перед цим вони не мали навичок поводження зі зброєю). За порушення розпорядку, неналежну поведінку, відлучення від відділу без дозволу командира повстанців чекали доволі суворі покарання. Майже в кожному підрозділі був політвиховник, який відповідав за ідеологічну складову служби та капелан, який задовільняв моральні потреби бійців. Кожен повстанець мав псевдо— вигадане несправжнє ім'я, яким він послуговувався у відділі. Це не просто був його псевдонім на час служби— псевдо ставало другим ім'ям, яке використовували роками і часто повстанці навіть ніколи не могли знати справжніх імен один одного.

Ситуація погіршилася у 1944, коли німецько-радянський фронт

почав наближатися до Західної України, і, відповідно, до зони дії УПА. Цей період став останнім, найдовшим та найтрагічнішим в історії других визвольних змагань. Незважаючи на те, що на початок 1944 року чисельність УПА була найбільшою за всю історію її існування, повстанці не змогли протиставити нічого багатомільйонній Червоній Армії, в якій на озброєнні були танки, гарматні батареї, артилерія та авіація. Цим були оснащені і бійці внутрішніх військ НКВС. УПА була оснащена переважно стрілецьким озброєнням- танки та авіація частково були, але їх було небагато, бо для цих видів зброї необхідне додаткове навчання і належне утримання, що в умовах партизанської армії здавалося неможливим. Більшість бійців почала усвідомлювати, що боротьба в умовах тотального радянського панування виглядала безперспективною, а тому стало поширеним дезертирство з лав УПА. Українські партизани воювали проти всіх і навчали бійців фактично в умовах тривалої війни, що впливало на якість навчання. Саме тому чимало бійців гинуло в боях або, боячись за себе і за своїх рідних, часто самі приходили з повинною у відділення НКВС. Все це привело до того, що вже наприкінці 1944 року чисельність бійців УПА скоротилася до 20 тис. осіб. Інші дослідники називають ще інші цифри- український історик-архівіст Анатолій Кентій оцінює чисельність повстанців з УПА-Північ в другій половині 1944 року від 12 до 16 тис осіб [36]

Однак, не зважаючи на цифри, можна констатувати одне- чисельність УПА значно скоротилася після утвердження радянської влади. На 1945 рік була фактично розрознена УПА- Південь, а

згодом- УПА-Північ. Зважаючи на ці обставини, керівництво підпілля відмовилося від ведення боротьби великими відділами та з масштабним розмахом. Віднині УПА діяла невеликими відділами, уникала прямих зіткнень із НКВС та виходила із населених пунктів- віднині вона нападала лише на колгоспи та сільради, а також вбивала чільних членів ВКП(б).

УПА діяла з цього моменту переважно на території теперішніх Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської та Чернівецької областей. Окремі загони УПА були присутні і на українських етнічних територіях, що відійшли до Польщі. Це створювало проблеми для молодого комуністичного держави, яка була до того ще і моноетнічна. З метою підірвати продовольчу та мобілізаційну базу повстанців, польська комуністична влада в 1947 році починає акцію "Вісла"- депортацією українського населення з етнічних земель- Лемківщини, Бойківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння. УПА довго не могла діяти на запустілих територіях, а тому більшість перейшла на Схід для подальшої боротьби з СРСР. Частини відділів УПА, серед них сотні Громенка та Бурлаки, які діяли на Закерзонні, пішли пропагандистським рейдом на Захід- до американської зони окупації Німеччини, що охоплювала Баварію. Сотенний Бурлака був захоплений в полон чехословацькими військами, виданий Польщі через рік і розстріляний 7 квітня 1949 року в Ряшеві. Його сотня була розбита.

Ця інформація доволі важлива та цікава, адже капеланом сотні Громенка, яка брала участь в рейді був о. Василь Шевчук "Кадило", історія життя якого буде подана пізніше.

Чим далі йшла боротьба, тим важче підпілля було боротися із радянським тоталітарним режимом. Незважаючи на те, що УПА вміло пристосовувалася до умов часу, без продовольчої, мобілізаційної та пропагандистської бази, а також підтримки зз-а кордону перемога у цій війні для підпілля була неможливою.

3 жовтня 1949 року УПА була офіційно розпущена наказом Головного командира Романа Шухевича. Бійцям, які на той момент були в її складі був запропонований вибір- перейти на Захід або влитися в бойові загони ОУН (б) та СБ ОУН [72]. Сам командир УПА загинув в селі Білогорща під Львовом, під час сутички із загоном МДБ 5 березня 1950 року. Після

нього формальним командиром став Василь Кук. Власне з цього моменту підпілля ОУН (б) остаточно відмовляється від методів широкої боротьби і зосереджується на інформативно-пропагандистській роботі. Вцілілі загони повстанців та підпільників об'єднуються в невеликі групи- боївки, чисельністю до 10 осіб в кожній. Вони були дуже розрізненими і часто не мали між собою зв'язку та організаційної мережі. Такі загони діяли до 1954 а за радянською версією аж до 1956 року. За цей час, згідно з даними 4-го відділу МДБ УРСР у партизанській війні на Західній Україні загинуло 155 108 бійців УПА та підпільників ОУН. З них у Східній Україні 1746 осіб. 134 000 було захоплено в полон під час боїв (статистика поранених не велась; поранення дорівнювало взяттю в полон якщо попередньо повстанець не вбив себе сам). 76 753 повстанці з'явилися з повинною, боячись репресій проти них та проти їх родин. За допомогу УПА було заарештовано 103 866 осіб,

87 756 з них- засуджено на різні терміни. [69]. Майже 203 тис. осіб- мешканців Західної України було депортовано у віддалені регіони СРСР [69]

Останньою жертвою підпілля ОУН став оперуповноважений УКДБ, 22-річний лейтенант В. Стороженко. Сталося це 12 жовтня 1959 року. Екзекуцію скоїв один із командирів УПА Петро Пасічний [69]. Останній бій підпілля ОУН відбувся 14 квітня 1960 року, між 3 членами боївки ОУН- Петром Пасічним, його дружиною Марією Пальчак та Олегом Цетнарським з одного боку та відділом УКДБ в хуторі Лози Тернопільської області [69] Чоловіки загинули в тому бою, а Марія Пальчак була засуджена до 15 років позбавлення волі [69]

Отже, історія українського національно-визвольного руху в середині ХХ століття була доволі драматичною. Український визвольний рух формувався фактично в умовах В контексті досліджуваної теми огляд історії походження та діяльності ОУН та УПА допомагає ясніше зрозуміти ідеологію українського націоналізму, проаналізувати стосунки між Церквою (зокрема УГКЦ) та підпіллям ОУН на початковому етапі.

1.3 Умови та обставини служіння священників в націоналістичному підпіллі: справляння богослужінь, відзначення великих релігійних свят, духовна опіка повстанців

Тепер, проаналізувавши у двох попередніх підрозділах суспільно- релігійну ситуацію в Україні в досліджуваний проміжок

часу, причини, виникнення та діяльність підпілля ОУН-УПА, на нашу думку, можна уявити більш-менш чітку картину, де Христова Церква, що діяла в Україні (як Католицька, так і Православна), тепер опинилася у вирі національно-визвольної боротьби українського народу за власну державу. Тому діяльність українських священників у партизанському та підпільному русі тепер може бути виправданою. Завданням, які ми ставимо у цьому підрозділі, є показати саме образ священника, який зголосився допомагати підпіллю. Через що доводилося їм проходити задля допомоги національно-визвольному руху українців? Власне цей підрозділ буде спробою висвітлити поставлену перед нами мету. Капеланство в УПА продовжувало традицію душпастирства в різних українських військових формаціях: легіоні Українських січових стрільців, Армії УНР та Українській галицькій армії. Чимало священників народилося, виросло, починало або навіть продовжувало своє служіння в часи визвольних змагань 1920-х років, що свідчить про досвід духовенства у цій справі.

Основна діяльність ОУН, а згодом і УПА здійснювалася переважно на Західній Україні, де панівне церковне становище належало УГКЦ, саме їй належало опікуватися українськими підпільниками протягом часу збройної боротьби. Греко-католицтво та національна ідея склали на той час основу, корінь української ідентичності українців-галичан і взаємопосилювалися у вирі протистояння між двома тоталітарними режимами [110 с. 22] В попередніх підрозділах ми неодноразово згадували про відносини та взаємодію підпілля ОУН та духовенством УГКЦ. Було вже

зазначено, що чимало членів ОУН (особливо із керівництва) були вихідцями із священничих родин, що вплинуло на її світогляд та програму. Також ми вже з'ясували, що релігія (зокрема християнство) була важливою у етичному житті націоналістів, а тому підтримка та розуміння Церквою їх ідей мала доктринальне значення. Цим існування капеланів у підпільному русі можна вважати цілком виправданим.

Однак стосунки між Церквою та ОУН у міжвоєнний період були неоднозначними. Як ми зазначали вище, головним каменем спотикання стало застосування зброї та терору як головних методів боротьби. Глава УГКЦ, митрополит Андрей Шептицький не вітав подібні акції і вважав, що "злочин все є злочин... святій справі не можна служити із закривавленими руками" [110, с. 19]

Однак все змінилося після приходу радянської влади восени 1939 року. Під репресії тоді потрапили всі ланки суспільства, які не вписувалися в комуністичну дійсність. Серед них були і націоналісти, і духовенство. Таким чином, вони опинилися по один бік протистояння і були змушені прийняти нові реалії та пристосовуватися до них.

Змінилося все з початком німецько-радянської війни 22 червня 1941 року. Німці швидко захопили Західну Україну і встановили там свій окупаційний режим. Українські націоналісти хотіли скористатися моментом та проголосили створення Української держави 30 червня 1941 року. Незалежницькі прагнення вітав і Шептицький.

Греко-католицька церква, фактично, з цього моменту

долучилася до боротьби, допомагаючи підпіллю. Монастирі та церкви стали не лише духовною підтримкою, але і матеріальною. Хоча, як і раніше, засуджувала факти насилля з обох сторін, виходячи з норм моралі. Священники в таємних місцях відправляли богослужіння для бійців, вінчали підпільників та говорили духовно-патріотичні проповіді [32]. В нагоді став досвід капеланства для бійців 14-ої дивізії Ваффен СС "Галичина".

Однак, не зважаючи на репресії проти окремих священників-учасників національно-визвольного руху, загальне ставлення німецької адміністрації до УГКЦ було більш приязним, ніж при радянській системі, адже німці не мали на меті цілковито знищити її. Тому діяльність священників як капеланів була менш ризикованою. Зміни почалися, коли з по мірі проходження фронту на Захід, німецька окупація почала змінюватися на радянську. Остання ставилася до УГКЦ вороже, адже вбачала у ній загрозу своєму режимові на новоприєнаних західноукраїнських землях.

1 листопада 1944 року митрополит Андрей Шептицький відійшов до вічності. З ним закінчилися будь-які спроби радянської влади до примирення з УГКЦ. Про це в Інструкції від 8 травня 1945 року зауважує голова Ради у справах релігійних культів І. Полянський: "ГКЦ... зайняла абсолютно нетерпиму в політичному плані позицію і стала на шлях боротьби з радянською владою, активно підтримуючи антирадянський націоналістичний рух. У зв'язку з цим, зараз проводяться заходи, скеровані на ліквідацію впливу повністю окатоличеного духовенства і переходу віруючих в православ'я" [110, с. 22]. Це дало зелене світло для проведення

Львівського собору 1946 року, на якому було оголошено про ліквідацію УГКЦ та "добровільне" приєднання її духовенства до РПЦ. Таким чином, греко-католицька церква в Україні була виведена з-під закону, а бути греко-католицьким священником означало підписати собі вирок в таборах.

В умовах, що склалися, єдиним легальним місцем служіння та перебування таких священників стала УПА та підпілля ОУН. Упівці, які переважно були людьми віруючими та потребували моральної та духовної підтримки, також потребували і людей, які могли їм дати-священників.

Повстанці цінували такі свята як Різдво та Великдень. Подекуди, у часі безпросвітньої боротьби, ці свята мали для них сакральне значення. Саме на прикладі цього свята можна продемонструвати діяльність священників у лавах УПА.

До святкувань готувалися завчасно, подекуди навіть з осені: домовлялися ще в криївках, де і коли відбудуватимуться святкування [80]. Урочистості відбувалися в лісах чи найближчих до них селах. Завжди виставлялися вартові, адже під час таких святкувань частими були облави еміґбістів. Під час великоднього торжества новобранці нерідко складали присягу воїна УПА [80]

Особливою подією на святкуваннях Великодня була присутність капелана. Найвідомішим був о. Василь Шевчук "Кадило", капелан сотні Громенка. Однак через специфіку партизанської боротьби не кожна сотня могла їх мати. На сам Великдень священників чекали із навколишніх сіл, але коли їх не було взагалі, то функцію панотця виконував сам командир відділу:

він благословляв наїдки і трапезу, читав молитву "Отче наш" та освячував стіл. Відтак починалося святкування, яке проходило в теплій, дружній та майже родинній атмосфері [80]

Про брак священників згадував і старший булавний Кость Михалик ("Дума"): "Бракувало лише священника, щоб посвятити, покропив паски і заспівав "Христос воскрес!" Командир "Залізник" привітав усіх, побажав кращої долі, а тоді сказав до всіх наше староукраїнське "Христос воскрес!" Йому хором відповіли "Воістину воскрес!" і заспівали "Христос воскрес!" [80].

Повертаючись до теми священників в УПА, то перевага надавалася тим, хто перебував неподалік або в тих місцях, де заходили вояки УПА. За їх участі проводилися урочисті Служби Божі на великі свята (вже згадані Різдво, Великдень, а також Водохреща). Складні умови партизанської війни, а також специфіка боротьби ОУН, що передбачала терор, стали причиною обережного ставлення до підпілля. [79]

На сприйняття священників у війську впливало і те, як молоді люди ставилися до них у мирний час та час війни. Один із відомих діячів міжвоєнного часу о. Степан Венгринович зазначає, що "образ пароха для людини невіруючої означав мракобіс і обов'язково грошолоба, що без заплати ні кроку" [79, с. 152]. Такі настрої були поширені і в УПА, а тому для священників церковного вчення було замало- часто вони опиралися на загальнолюдські цінності та засади, щоденну співпрацю [81, с. 367]

Окрім духовних та євангельських проповідей, на капеланах стояла задача підтримувати національний дух. Для цього вони

проводили бесіди на національно-патріотичну тематику, розповідали історії видатних борців за українську державність. Отець Ісидор Нагаєвський, капелан дивізії Ваффен СС "Галичина" у своїх спогадах казав, що "до важкого, але приємного заняття духовників можна зарахувати відвідини сотень з короткими викладами на інтересні теми". Він "ставив своїм слухачам перед очі геройські чини княжих дружинників" [67]

Додатковою складністю для священників, які стали на шлях допомоги підпіллю є умови, в яких вони боролися. Задля якнайбільшого збереження живої сили, бойові дії проходили у віддалених районах Карпат та густих лісах, куди було доволі важко дістатися загонам Внутрішніх військ НКВС-МГБ УРСР. Умови виживання були максимально спартанськими- повстанці часто не мали необхідного спорядження, відчувався брак їжі, зброї, одягу та медикаментів. Національно-визвольний рух не мав належної матеріальної підтримки зз-а кордону, від західних держав Антигітлерівської коаліції. При цьому нечисленний рух ОУН-УПА був змушений протистояти силі, яка багатократно переважала його кількісно та якісно.

Зважаючи на це, умови, в яких служили капелани, були "пеклом, в якому нервова система людини була напружена до крайності" [114]. В таких умовах було важко діяти ще й тому, що, незважаючи на загальне пригнічення та поразки УПА від ворогів, капелани мали обстоювати необхідність боротьби навіть в найкритичніших умовах і виховувати впевненість в перемозі: "Намагання священника повинні зосереджуватися на здобуті довір'я

вояків, ... щоб у критичний момент мати за них відповідний вплив та допомогти командирові частини досягнути його мету" [45]. Ще одним викликом і одним із найскладніших етапів життя душпастирів є поховання загиблих та страчених вояків. Їх доводилося ховати далеко від цивільних та військових цвинтарів, глибоко в лісах, де існувала доволі невелика імовірність виявлення їх тіл. Капелани проводили чин похорону серед побратимів та, подекуди, родичів. Виголошувалася розраджувальна проповідь, але священники не дозволяли виступати на похоронах з політичними промовами та гаслами [32]

Морально складним для капеланів було розраджувати засуджених повстанців, особливо, коли терміни їх життя вже визначені смертним вироком. У в'язницях священники, які найчастіше теж були в'язнями, часто ставали чи не єдиним джерелом сил та боротьби, а для смертників розмова з душпастирем ставала облегшенням душевних мук та страждань. Пригадуючи розстріл бійця УПА на псевдо Бурлака в таборі Нойєнгамме, о. Ісидор Нагаєвський згадував, що перед стратою пробув із упівцем цілу ніч. Цей час був дуже складним для обох, оскільки "вояка огортав жаль за своє життя", а капелан сів біля нього, підніс його гарну голову і притиснув її до своїх грудей та поцілував його в чоло" [67, с. 67]. Після цих подій священник писав, що "жоден випадок не мав на мене такого враження як смерть Бурлака... Я фізично відчував, що в моєму серці щось обірвалося, наче якась невидима струна, і це враження залишалося в мені на довгі роки, бо й досі товчеться моє серце, коли, замкнувши очі, бачу у своїй уяві мертво тіло молоденького

друга. Після того трагічного випадку я кілька днів не міг з ніким говорити, ані заснути, ані їсти" [67, с. 69].

Капелан часто ставав свідком зростання зрілості віри багатьох військових. Вже неодноразово згаданий о. Ісидор Нагаєвський "багато разів мав нагоду пізнати вартість їх сердець" [67, с. 10]

Бійці дуже часто оцінювали свого духівника не через його релігійні знання, а через риси його характеру і те, як він ставився до них. Це було набагато важливішим, аніж його статус в церковній організації. Вояк УПА О. Цилюпа відзначав, що однією із найголовніших рис капелана є поєднання його релігійності та батьківської турботи над військовими, якою він ділився з ними. У своїх спогадах він наводить приклад служіння одного із найвідоміших капеланів УПА- о. Василя Шевчука "Кадила": «Він був такий жвавий, активний, веселий... Не так веселий, як людяний, дружний. Люди його всі шанували. Він відправляв Служби Божі під час свят різним сотням... Як про людину, можу сказати про нього тільки найкраще. Населення його дуже шанувало, всі любили. У сотнях – тим паче. Розраджував часто стрільців" [114, с. 21]

Про похорон бійців автор зазначав так (на прикладі вже згаданого о. "Кадила"): «На кожному похороні вояка отець Кадило зворушливою проповіддю прощав полеглого у бою, закликаючи одночасно вояцтво не до помсти, а до прощення ворогу» [114, с. 22]. Це свідчило про те, в яких би життєвих обставинах не знаходилися капелани, в яких умовах життя та боротьби вони не перебували, їм майже завжди вдавалося знаходити слова розради для побратимів полеглого та його родини.

Незважаючи на те, що капеланське служіння було справою здебільшого добровільною, а священники поєднували службу в підрозділах УПА зі своїми основними парафіями, чимало отців розділяло долю своїх парафіян звідти. Так, священники гинули в облавах (о. Роман Хомин "Кис", студит), були розстріляні (о. Василь Шевчук "Кадило"), були засуджені на різні терміни в таборах ГУЛАГу (о. Андрій Радьо "Яворенко"). Детальніше про окремих капеланів ми поговоримо в наступному розділі.

Оскільки після війни головна боротьба УПА проти Радянської армії продовжувалася вже на Галичині, де переважна більшість була греко-католиками, то капеланські кадри головним чином забезпечувала УГКЦ. Однак частина галичан і переважна більшість волинян були православними. Православні віряни теж складали суттєву частину УПА і потребували, щоб їх духовні потреби забезпечували саме православні священники.

Переважна більшість православних капеланів УПА була з УАПЦ, що підпорядковувалася митрополиту Полікарпу (Сікорському) і, як і УГКЦ, орієнтувалася на створення української самостійної держави. Зокрема, мали місце нелегальні курси підготовки військових капеланів, які заснував Рівненський єпископ УАПЦ Платон. Після їх закінчення випускники мали б бути прилучені до різних підрозділів УПА [89]. Духовенство УАПЦ мало випадки переховування у своїх храмах та монастирях зброї та боєприпасів, які там тримали партизани. На це звертав особливу увагу начальник політичного відділу генералкомісаріату Краузе у розмові із владикою Платоном. Він зауважив, що "Автономна церква

співпрацює з німецькою владою більш лояльно, ніж Автокефальна" [16]. Однак багато православних священників все-таки проводили капеланське служіння в УПА, не зважаючи на те, до юрисдикції якої церкви вони належали. Про це свідчить той факт, що один із найшанованіших святих Православної Церкви прп. Амфілохій Почаївський неодноразово зцілював бійців УПА. Він був насельником Почаївського монастиря, який був під юрисдикцією промосковських автономістів.

Як і греко-католики, православні священники здебільшого не були прикомандувані до своїх сотень. Вони опікувалися своїми парафіями (яких могло бути і більше 2-ох) і за нагальної потреби, де розташовувалися відділи УПА, вони йшли туди, в глибокій конспірації, ризикуючи бути викритими та вбитими німецькими військами, радянськими та польськими партизанами. Після зміни німецької окупаційної адміністрації на радянську боротьба продовжилась і проти прибічників повстанського руху почалися репресії. Так, кілька десятків православних священників були засуджені до 10-25 років позбавлення волі в таборах Сибіру, частина- розстріляна. Голосною була справа православного священника Полівекта Скрипника з Ковельщини, якого було звинувачено в "опіці вояків відділів УПА під час німецької окупації"[10].

Отже, капелани УПА, як Української греко-католицької церкви, так і православних українських церков, опинилися у вирі її героїчної боротьби за Українську самостійну соборну державу, довгої, і нажаль, трагічної та безнадійної для того покоління. Вони

перебували поруч із армією, яка воювала одночасно на кілька фронтів, поступалася ворогові живою силою, зброєю та пропагандистським ресурсом, не мала жодної підтримки із зовнішнього світу, глибоко в лісах, болотах та горах і була приречена на спартанське існування. В таких умовах, коли природно виникає почуття пригніченості та приреченості, головним завданням для душпастиря в УПА було і надалі підтримувати бойовий та патріотичний дух бійців. Робили вони це через свої проповіді, патріотичні лекції, проведені Божественні Літургії, похорони вбитих та страчених повстанців, розради підпільників, що перебували в лоні смерті. Чимало священників розділили важкий хрест своїх вихованців з УПА, зазнавши репресій та страт. Таким чином, повстанські капелани стали символом нескореності та справжньої жертвовної Христової любові до своїх ближніх в особі бійців підпільної армії, а їх подвиг став прикладом для майбутніх поколінь капеланів сучасності і не тільки.

РОЗДІЛ II. ЗНАЧЕННЯ ДУШПАСТИРСТВА В УПА ДЛЯ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ІНСТИТУТУ КАПЕЛАНСТВА ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

2.1 Душпастирство в УПА та сучасній українській армії: головні подібності та відмінності

У попередньому розділі була спроба розглянути взаємодію українських церков з українським підпіллям, представленим ОУН

(б) та УПА. Нам було важливо зрозуміти причини та мотиви українських священників допомагати українському національному рухові. З цією метою здійснена спроба висвітлити стан Церкви на українських землях в період Другої світової війни, її відносини з різними тоталітарними режимами, які здійснювали окупацію України під час Другої світової війни та роки після неї. Також спробували розкрити історію створення та діяльність ОУН та УПА, їх ставлення до різних церков та власне життя та служіння капеланів в умовах партизанської війни, де сили були нерівні із самого початку. Незважаючи на поразку визвольного руху в збройній боротьбі, головна його ідея та ціль- створення Української держави, була втілена в життя. Це сталося 24 серпня 1991 року. Після здобуття незалежності України у новій державі розпочалися демократичні процеси та ревізія національної пам'яті та цінностей. Зокрема на державному рівні знову почала цінуватись діяльність Церкви і було визнано важливість її впливу на суспільство. Зокрема, і на військо. Відносини між ЗСУ та різними релігійними організаціями- це тривалий процес переоцінки важливості ролі Церкви та священників у війську. В цьому підрозділі буде спроба порівняти становище українських капеланів в часи других визвольних змагань 1920-1950-х років та їх статус в ЗСУ від часу проголошення незалежності України і до сучасності, що протікає в умовах російсько-української війни (з 2014 року). В цілях продовження логіки викладу матеріалу за хронологією вважаємо за доцільне почати огляд розвитку військового капеланства в Україні з моменту проголошення незалежності і аж до сьогоднішнього дня і

порівняти це з умовами душпастирювання в ОУН та УПА.

Перші роки незалежної України— це час, коли в головах українців ще було живим радянське мислення і уявлення про Церкву. Внаслідок політики атеїзації, яка тривала із самого заснування СРСР у 1922 році (а це майже 70 років) Церква та духовенство простими людьми сприймалось як щось тригерне та негативне, мали місце стереотипні уявлення про священників, як про не зовсім порядних людей. Ясна річ, такі уявлення були і у Збройних Силах.

Командування ЗСУ в перші роки незалежності ставилося доволі обережно до самої можливості існування капеланів у війську. Для військового командування, вихованого на ідеях комунізму та атеїзму, але водночас свідомого та відкритого до змін, які відбулися після розпаду СРСР, знайомство із Церквою було відкриттям та пережиттям нового для себе досвіду.

Капеланська служба в Україні розвивалась у кілька етапів. На думку доктора філософських наук Л. Владиченко, розвиток співпраці церков та релігійних організацій та ЗСУ можна поділити на 3 етапи:

- Перший: з 1992 року, коли почалось формування перших підрозділів ЗСУ і до листопада 2008 року, коли було ухвалено відповідний меморандум
- Другий: з листопада 2008 року до липня 2014 року, коли Кабмін видав офіційне розпорядження на капеланську службу
- Третій: з 2014 і до сьогодні [15]

Іншу періодизацію подає капелан о. А. Зелінський– тільки поділяє він це на три етапи: перший– у мирному побуті, другий– вже під час бойових дій, третій– нинішній– період інституціалізації [79].

На думку дослідників Пилипіва І. В. та Делятинського Р. І., враховуючи специфіку розвитку співпраці між державою та Церквою у сфері капеланства, вони виокремлюють чотири етапи. На першому етапі розвитку робилися оцінки можливостей співпраці капеланів та різних українських церков. Ініціатива робилася, звісно, на волонтерських засадах. У процесі формування Збройних сил України представники традиційних церков (УПЦ КП, УПЦ (МП), УАПЦ, УГКЦ, РКЦ), а також різних протестантських та нехристиянських деномінацій намагалися організувати духовну опіку військових, яка відбувалася, звісно, за дозволом командирів частин[79].

Тоді, власне, почали формуватися різні капеланські організації, які були покликані привернути до себе увагу уряду та Міністерства оборони. Серед таких організацій: Асоціація християн-військовослужбовців, заснована у 1993 році і президентом якої був обраний полковник С. Л. Лисенко [15].

Вже пізніше, у 1995 році президент Леонід Кучма доручив Національному інституту стратегічних досліджень розробити рекомендації для РНБОУ щодо капеланського служіння у відділах ЗСУ, а з наступного року- формувати напрями праці та призначити відповідальних осіб задля їх реалізації [15]

На другому етапі почалася глибша співпраця Церкви та армії, яка полягала в ухваленні перших нормативно- правових актів щодо

впровадження інституту капеланства у військових частинах. Першим поштовхом стала директива Міністра оборони України Д-25 від 21 квітня 2006 року "Про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних сил України", яка створила сектор роботи з релігійними організаціями при Міністерстві оборони України [79]. 10 листопада 2008 був ухвалений меморандум "Про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних сил України" між ЗСУ та сімома конфесіями, віруючі яких служать в ЗСУ. У квітні 2009 року було створено Раду у справах душпастирської опіки при Міноборони України, основною задачею якої було розширення співпраці та пошук спільних підходів до запровадження інституту військового капеланства. [79]

Третій етап, на думку дослідників, пов'язаний із початком війни на сході України в 2014 році. Тоді співпраця пожвавилася і стала більш живою. Він пов'язаний із організацією волонтерського руху капеланів у зоні АТО. Так, першим капеланом при штабі АТО у Слов'янську став священник УГКЦ о. Андрій Зелінський, випускник Академії сухопутних військ у Львові. Загалом, на 2016 рік, на добровільних засадах капеланську службу для бійців ЗСУ в зоні АТО проводили майже 100 священників різних організацій, а в структурі НГУ та ДПСУ- 180 священників традиційних церков [15].

У 2016 році наказом Міністерства оборони України було затверджено положення "Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України" [79], що поклало початок її інституціоналізації. Кульмінацією та найбільш визначною

датою в історії становлення інституту військового капеланства стала 30 листопада 2021 року- тоді Верховна Рада України ухвалила Закон "Про службу військового капеланства" , який набув чинності 1 липня 2022 року [83]. З цього моменту капеланство стало офіційним інститутом у Збройних Силах України, Національній Гвардії України, Державній прикордонній службі України та інших військових формувань, наявних в Україні. Священники оформлялися як чинні військові та приписувалися до конкретних військових частин, мали офіцерське звання та отримували фіксовану зарплату як і інші військовослужбовці. Отже,

зі спроби висвітлити стан військового капеланства в Україні, ми можемо зробити висновок, що визнання цього інституту в Українській державі- довготривалий процес, який пройшов еволюцію від обережного ставлення з боку пострадянського суспільства до його інституціоналізації в сучасних умовах війни з Росією. Поступово, але військові душпастирі отримали визнання своєї ролі у війську як фактично, так юридично, через різні директиви та меморандуми, кульмінацією яких став Закон "Про службу військового капеланства" від 30 листопада 2021 року.

Була пророблена велика робота над унормуванням та юридичним оформленням цього інституту, чого, у свою чергу, не зробили ні УПА, ні УГВР свого часу. Отець Іван Гриньох, член УГВР, свідчить, що "... в основоположних документах УПА... та УГВР ніде немає згадки про Бога, в організаційні схемі УПА не було місця для польового духівника. Душпастирську обслугу віруючих вояків УПА сповняли місцеві душпастирі, де відбувалися воєнні

операції УПА" [79]. З цього можемо сказати, що наявність капелана у відділах УПА була прямо не передбачена, а тому вони не могли користуватися певним статусом, який мали інші бійці.

Іншою відмінністю, на нашу думку, є те, що права капеланів ЗСУ так чи інакше, захищені державою і навіть якщо вони не мали певного покровительства армії, то їх конституційні права на священниче служіння взагалі, могла захистити держава. У випадку із капеланами в УПА, то вони, фактично, були віддані самі на себе. Україна на той момент не мала своєї національної держави, а УПА-фактично стала "армією без держави". Оскільки вони були волонтерами, то не могли бути прилучені до відділу завжди. А тому, коли відділ УПА покидав або змінював місце своєї дислокації, священник залишався на місці. Таким чином, він міг запросто стати мішенню для репресивних органів Гестапо чи НКВС, а також для польської та радянської партизанки.

Третьою на нашу думку, є відмінність у конфесійній приналежності духовенства. Населення сучасної України в більшості сповідує православ'я, однак на Заході України існують впливова греко-католицька та римо-католицька громади, багато по всій Україні і церков різних протестантських деномінацій. Сучасна Україна є доволі поліконфесійною. Відповідно, поліконфесійним є особовий склад ЗСУ. Враховуючи необхідність задовільнити потреби всіх військовослужбовців Збройних сил, існують капелани різних деномінацій, що перевага є саме у православних.

Головним ареалом боротьби УПА, особливо в повоєнний час стала Галичина, де більшість становили греко-католики. Саме тому,

в деякій мірі зберігалася така собі монополія УГКЦ на духовну опіку повстанців. Хоча існували і православні священники, які підтримували повстанців, однак про них менше інформації та менше досліджень, що розкривають їх діяльність. Четвертою

і не зовсім очевидною, на нашу думку, причиною, є умови війни, в яких служили капелани УПА та ЗСУ. Нинішні капелани мають служіння на війні в умовах передової: з танками, штурмами та масштабними операціями. Вони служать в шпиталях та частинах, обладнаних переважно в приміщеннях з підвищеними умовами життя та служби військових. Слід відзначити, що в сучасній армії є налагоджене постачання всього необхідного для армії: зброї, екіпірування, засобів захисту, медикаментів та провізії. Специфіка боротьби, при якій проводили служіння душпастирі УПА, була в тому, що це був формат партизанської війни, яка місцями була ще більш небезпечною аніж звичайна.

Меншою була і чисельність УПА в порівнянні із ЗСУ. Все це загрожувало невеликим відділам повстанців облавою. Для конспірації відділам партизан треба було переховуватися в лісі, далеко від населених пунктів, через що не було стабільних поставок їжі, медикаментів та належного одягу. Внаслідок чого, повстанці дуже часто хворіли. Капелан, ідучи до сотні, наприклад, очолити Літургію, йшов, фактично, на свавілля долі, не знаючи, чи виживе він після цього походу.

Однак, попри всі окреслені відмінності, головною спільністю між капеланами тоді і капеланами зараз є те, що вони служать при одних і тих самих обставинах- боротьба українського народу за свою

незалежність проти ворога, який переважає числом та силою, йдучи у завідомо нерівний бій. Як для тогочасних ворогів у вигляді Німеччини та СРСР, так і для сучасного у вигляді Росії, існування незалежної та суверенної Української держави було неприпустимим. Сучасні капелани ЗСУ служать бійцям молитвою, словом підтримки та розради, допомогою в побуті воїнів, є світлом у темному світі війни. В цьому випадку їм в жодному разі не протиставляються капелани УПА. Вони служать прикладом незламності та жертвності в жорстоких умовах боротьби за українську державність проти двох тоталітарних держав для майбутніх поколінь.

Отже, процес визнання потреби капеланського служіння в сучасній українській армії був непростим та тривалим, але все-таки священники отримали оформлення в армії і визнані як її невід'ємна її частина. На законодавчому рівні вони отримали такі самі права, як і рядові військові: офіцерське звання, заробітну плату, можливість відпустки тощо. Цього були позбавлені капелани в УПА, які не мали жодного оформлення і навіть не прописувалися в документах ОУН та УГВР. Фактично, служіння капеланом в УПА могло стати квитком в один кінець і коштувати життям та свободою священнику. Вони не мали жодного забезпечення та покровительства (через відсутність Української держави) та йшли до лісу на власний ризик. Капелани в УПА майже гарантовано могли стати мучениками та смертниками. Але, попри це вони ревно та жертвовно служили бійцям, що стали на шлях відчайдушої та нерівної боротьби за

власну державу і стали прикладом для наслідування майбутнім покоління, як їх озброєні побратими

3.2 Виклики перед сучасним військовим капеланством та головні уроки на основі досвіду українського підпілля у ХХ ст.

Ситуація із капеланським служінням в Україні стала, звісно, кращою в порівнянні з тим, що було в часи УПА. Воно почало розвиватися вже в час відновленої України і зазнало еволюції та інституціоналізації в рамках українського законодавства. До цього інституту почали ставитися із доволі помітною відповідальністю як держава, так і військове керівництво. Однак, зараз, в умовах великої війни, коли вона стала не якимось віддаленим явищем, а торкнулася кожного з нас, до капелана у війську прикута особлива увага. Саме тому перед сучасним поколінням військових священників стоять доволі серйозні задачі та виклики.

В цьому підрозділі ми вважаємо правильним продемонструвати, з чим стикається українське духовенство в наш час, коли вже майже четвертий рік Україна захищає своє право на існування перед лицем набагато потужнішої Російської Федерації і поєднати це із викликами, які стояли перед духовенством в УПА.

Виклики сучасного капеланства окреслив чинний військовослужбовець ЗСУ Денис Гореньков, євангельський християнин. Хоч він і представник не зовсім традиційної для України церкви, однак, на нашу думку він чітко і влучно зазначив, які проблеми характерні для капеланів ЗСУ. У своїй статті "Бути поруч: виклики "оркестру" та "проекту" він зіслався на лекцію свого капітана, який сказав: "Структуру бригади завершує оркестр. До

речі, я би до нього додав ще капелана" [22].

Він мав на увазі, що служба капелана є прийнятною, але не обов'язковою. Для капітана вони "як і оркестри, не виграють битви, в армії вони потрібні для урочистостей, поховань та символічних дій на кшталт складання присяги" [22].

Особливістю цієї статті є те, що вона є свіжою- написана у 2023 році, вже після початку повномасштабного вторгнення в Україну, від людини, яка проходила на той момент військову службу та мала досвід взаємодії з капеланом, хоч і не зовсім позитивний. Після промови командира про сумну долю більшості з них, в казармі "стан смерті відчувався сильніше за біль в ногах та спинах" [22]. "В казармі не було нікого, хто міг би покласти долоню на наші тремтячі руки"- згадує автор, коли після присяги і оркестр, і православний священник, який був на церемонії, відбули в невідомому напрямку [22].

Як зазначає автор, процес має підтримку в армії, але ризикує зайти в глухий кут, через доповнення необхідною кількістю священників, які будуть виконувати свою обрядову та церемоніальну роль і будуть володіти формальним, неглибоким впливом. Відповідальність в такому випадку покладається на командування ЗСУ, яке відбирає священників, але виклик кинутий самим духівникам, які покликані нести служіння своїм ближнім, в тому числі, і солдатам та офіцерам [22].

Автор

статті виділяє кілька викликів, з якими, на його думку, зіткнулось українське капеланство в час великої війни з Росією. Ми коротко висвітлюємо пункти, дотичні до капеланів традиційних українських

церков:

По-

перше, він застерігає душпастирів "не бути оркестром". В тлумаченні цього моменту він посиляється на вже згаданий нами закон "Про службу військового капеланства", де вказано, що метою капелана є "сприяння реалізації конституційного права військовослужбовців, працівників та членів їхніх сімей на свободу світогляду та віросповідання шляхом задоволення їхніх духовно-релігійних потреб"[83].

Він зазначає, що в цьому реченні наявне радянське формулювання про "задоволення потреб". Це може виглядати як те, що оркестр задовільняє естетичні потреби, а капелан в такому разі відповідальний за духовно-релігійний їх бік. Це виглядає доволі примітивно і створює хибний образ капелана, який з'являється до оркестру та після нього і лише задовільняє духовно-релігійні потреби. Він вважає, що окрім служіння Літургії, необхідно втілити в життя пастирську підтримку індивідуально для кожного бійця, дбати про фізичні та матеріальні потреби бійців, бути особисто з ними присутнім, щоб "Там, де ненависть, сіяти любов; Там, де образа – прощення; Там, де сумнів – віру; там, де розпач – надію; там, де темрява – світло; І там, де печаль – радість" (з молитви св. Франциска Ассізького) [22].

Другим викликом, вартим нашої уваги є "не ставати покликаними та загнаними". Автор має тут на увазі, що священник на війні не лише ризикує своїм життям та здоров'ям. Війна забирає його внутрішній ресурс, в тому числі і духовний. Він закликає зберігати особисту молитовну дисципліну, час відпочинку та

співучеництва [22]. Також не останньою є наявність людини, з якою легше тримати цю дисципліну. "Християнин потребує іншого християнина, щоб почути від нього Слово Боже... Капелан потребує побратима-християнина як вісника і глашатая божественного слова спасіння та підтримки для самого капелана" [22].

Одним із найактуальніших викликів автор наводить "розглядання капеланства", як способу уникнення мобілізації. Мандат капелана, відповідні печатки, впливові контакти не мають, на його думку, ставати оберегами від ТЦК. "Капелан- це шлях з Христом туди, де знаходяться ваші страхи, а не втеча від них" [22].

Капелан не повинен заражати бійця "церковними хворобами", якими хворіє сам. Так, вони можуть бути захопливими деінде в тилу, де бойових дій нема, але на війні вони навряд чи можуть допомогти воїну впоратися із його станом. Капелан, на думку автора статті, має прагнути до того, щоб проповідувати Царство Боже, а не представляти конкретну церковну структуру.

Черговим викликом для військового капелана є "зараження військовими хворобами". Для капелана, особливо молодого, не є складним проникнутися романтикою війни і таким чином інфікуватися самому цинізмом, байдужістю, бажанням помсти, ненавистю- головними хворобами армійців [22]. Для капелана є важливим "бути сіллю Землі", не втратити солоність, не бути "людиною війни", а стати "людиною Царства" [22].

Ще одна проблема, яку описує автор- капеланів командири бажають бачити в Пунктах постійної дислокації (ППД). Так, капелан підпорядковується командирові частини і часто самі командири

потребують його служіння, але сам поклик, що виражається у творчості та свободі, має скеровувати священників туди, де справді є потреба для солдат- в казарми, шпиталі, ВОПи, окопи та бліндажі. Це не дає йому перетворитися на вже згаданий "оркестр" [22].

І останнє, на чому наголошує автор статті, це девіз капелана: "Завжди поруч". Для нього- це основа і головне гасло капеланського служіння. Служити тим, хто захищає сьогодні нашу країну- це велика честь та обов'язок. Викликів буде багато, але якщо священник не буде мислити себе як декоративну фігуру, проходитиме все з Божою поміччю, то можна вирішити багато чого. Він зазначає, що багато що може змінюватися і зміниться- це нормально. Але незмінним має бути девіз: "Бути поруч" [22]

Ми вирішили не охоплювати багато статей, а детально розібрати одну, оскільки вона передає не скільки статистичний чи науково-дослідницький досвід, але історію та роздуми військовослужбовця- християнина, який на власні очі бачив взаємодію капелана з відділом і окреслив виклики та проблеми, які, на його думку, були об'єктивними. Специфіка сучасного капеланства- не лише про статистичні дані, але і про історії життя, переживання та роздуми. Хоч ця стаття стосується більше капеланів із протестантських церков, проблеми, які окреслив автор, є актуальними і для духовенства традиційних.

На нашу думку, проблеми, наведені автором, а точніше, шляхи їх виправлення, вже своєрвдно продемонстрували капелани Української повстанської армії. В попередніх розділах ми з'ясували, що через відсутність Української держави та боротьбу на кілька

фронтів УПА не мала можливості забезпечити собі постачання всього необхідного для боротьби. А тому, капелани там просто не могли мати жодних привілеїв для себе. Тому їх служіння було дуже ризикованим, а від того, і дуже жертвним. Приклади, якими надихалися і надихаються зараз військові душпастирі зараз, жили та діяли в тих умовах.

Підсумовуючи, можемо сказати, що українське капеланство зараз стикається із серйозними викликами у часі війни, що стосуються відносин з Богом, молитви, взаємодії із військовими. Серед них і номінальне служіння, проблема перебування в зоні бойових дій, різні "військові хвороби", міжцерковні протистояння тощо. Але ці випробування можливо пройти, якщо бути з Богом та виконувати Його волю. Приклад і головний урок жертвності подають капелани УПА, які навіть без привілеїв, соціальних гарантій та захисту від держави, зуміли гарно виконувати свій християнський обов'язок служінню бійцям "армії без держави" складних обставинах тотальної війни на виживання.

2.3 Відомі капелани Української повстанської армії та вшанування їх пам'яті в сучасній Україні

Українська повстанська армія лягла славною, але водночас трагічною сторінкою в історії нашого народу. Тоді десятки тисяч молодих хлопців та дівчат ішли до лісу, не знаючи, якою буде їх доля, проти всіх ворогів Української держави (а на той час це майже всі військові формування, що діяли на території сучасної України),

але знаючи, що за це їх чекають репресії з боку окупантів. Підпільний рух, зрештою, зазнав поразки від каральної машини СРСР, але його учасники стали прикладом для наслідування в багатьох воїнів ЗСУ у їх сучасній боротьбі з Російською Федерацією, яка посягає на незалежність нашої держави.

Рух, який чинив героїчний, але безнадійний опір тоталітарній системі майже 15 років, не міг стільки часу протриматися, не маючи під собою ідеології, певних моральних цінностей та орієнтирів. За ці складові відповідали різні люди- від командирів до політвиховників, але не останню, а можливо, і вирішальну в деяких випадках роль відігравали капелани.

В рамках дослідження ми розібралися, яку роль для повстанців відіграє наявність духовного наставника в підрозділі. Однак, на нашу думку, досліджуючи таку важливу тему в історії Церкви та України, ми не можемо не згадати поіменно відомих священників, які так чи інакше, здійснювали своє служіння для бійців УПА. Адже, на нашу думку, історичне дослідження без життєпису та формування особистостей, які її творили, перетворюється на суху статистику. Адже окрім цифр для повноти та об'єктивності нашого дослідження треба знати про родину, де навчалися, чим займалися та, власне, що їх мотивувало долучитися до УПА. В цьому підрозділі ми хочемо спробувати розкрити не суто історичні факти, а долі конкретних людей, конкретних священників, які, ризикуючи власною свободою та життям, долучалися до допомоги підпіллю.

Перед тим, як приступити до розбору цієї проблематики, маємо зазначити, що сучасна історіографія мало подає нам інформацію про

біографії священників, що брали участь у визвольній боротьбі середини ХХ століття. Однак все-таки імена найвідоміших із них були закарбовані в історії нашої країни і будуть варті уваги у нашій розвідці.

Капелани, які будуть нами тут згадані, мали різний досвід служіння: одні опікувалися українськими воїнами в інших військових формуваннях українців, бійці яких згодом поповнювали лави УПА (такі як батальйони "Роланд" та "Нахтігаль", 14-та гренадерська дивізія СС "Галичина", 1-ша дивізія Української національної армії тощо), а інші подібного досвіду не мали, але були патріотами свого краю. Їх історії чи не найкраще демонструють всю складність капеланського служіння в УПА і проблеми, які їм створювали як представники тоталітарних систем, так і керівники українського націоналістичного руху під час та після Другої світової війни.

Одним із найвідоміших душпастирів УПА був о. Василь Лаба. Він народився 1 вересня 1886 року в с. Бертишів Львівської області. Про його родину та дитинство майже нічого не відомо, але є відомості про його початкове навчання- його він отримував вдома [70]. Отриманих йому знань вистачило, щоб вступити до народної школи та гімназії у Львові. Саме там виявив здібність до вивчення релігії [70]. Після завершення гімназії вивчав богослів'я у Львівському університеті. Там він і познайомився з Главою Української греко-католицької церкви митрополитом Андреем Шептицьким і це знайомство значною мірою вплине на його життя та служіння. Помітивши здібність молодого студента, він направляє

його на навчання у провідний університет імперії- Інсбруцький ім. Леопольда і Франца, як направляв й інших студентів до Рима, Швейцарії та Відня. Пізніше продовжив навчання у Віденському університеті, де успішно захистив докторат теологічних наук [70].

Після навчання повертається до Львова, де у 1912 році отримує священничі свячення. Його першою парафією стала церква Покрови Пресвятої Богородиці, де він впроваджував різні ініціативи церковного та національно-патріотичного характеру, за що користувався авторитетом та повагою серед парафіян.

З початком Першої світової війни Галичина стала центром бойових дій та місцем активної політичної боротьби. Це не могло не зачепити населення цього регіону, зокрема і священників. Австрійська влада ставилася доволі лояльно до українців, зокрема греко-католиків, в яких вбачала протизагромадянським настроєм в Галичині. Тому душпастирська опіка над українцями була важливою для того, щоб їх лояльність до імперії була втримана. Була навіть утворена Спеціальна військова комісія, в компетенції якої перебувала вся душпастирська служба у війську[70].

Саме звідси почав свій капеланський шлях о. Василь Лаба. Він був прилучений до 36-го коломийського полку, з яким був направлений і майже повністю пройшов Італійський фронт. Там він відправляв богослужіння, сповідав та причащав бійців, проводив патріотичні та виховні лекції, ховав полеглих військових. В останні дні війни разом з вцілілими солдатами потрапив в італійський полон, де пробув доволі недовго.

В 1919 році повертається до України, де боротьбу з поляками

вела Українська галицька армія. Капеланську службу він продовжив проходити і тут, після того, як в грудні 1919 року помирає о. Микола Їжак, Начальний духовник УГА, і о. Лабу призначають на його посаду. Серед його обов'язків були: ведення обліку полеглих, своєчасна організація їх поховань, організація богослужінь на Різдво, Водохреща та інші великі свята [70].

На посаді він пробув порівняно недовго: на той момент УГА вже не була в підпорядкуванні уряду ЗУНР, а була підзвітна денікінцям- неприємній до української державності збройній формації. А вже в лютому 1920 року після розгрому ЗСПР в Україні УГА переходить на бік більшовиків. Всі національні символи були замінені на більшовицькі, а капеланів за непотрібністю видаляють з їх уряду, призначаючи їх вчителями та викладачами.

Після війни о. Лаба працює в науковій сфері, викладає біблійну герменевтику у Львівській духовній семінарії Святого Духа і створеній на її базі Львівській богословській академії. В цей час він займається переважно науковою діяльністю: пише праці на біблійну та церковно-канонічну діяльність, видав "Біблійну герменевтику" в 1929 році [42].

Свою капеланську діяльність відновив вже після початку Другої світової війни. Після поразки нацистів під Сталінградом, німці почали комплектувати частини з неарійських народів (як-от українці). Так в лавах Ваффен СС з'явився перше українське військове з'єднання тут- 14-та гренадерська дивізія "Галичина". Її особливістю є те, що це- єдина дивізія у всіх СС (і загальних (Allgemine), так і військах (Waffen), яка мала капеланів. Це максимально не вписувалось в саму

ідеологію СС, до "Галичини" в Гайделягері (навчальному центрі дивізійників) не звершувалась Літургія- казарми СС вважалися ледь не святинями націонал-соціалістичного неопоганства [34]

Німецькі частини СС не мали своїх капеланів, а тому українським священникам доводилося опановувати відповідні керівні документи для того, щоб капеланська служба функціонувала справно.

Так як отець був членом Військової управи дивізії, то здебільшого він перебував у Львові. Його функції при штабі виконував о. Ісидор Нагаєвський [70, с. 164].

Відомо також, що о. Василь Лаба був капеланом куреня УПА "Леви" [44]. Деталей цього періоду нам, на жаль, знайти не вдалося, але можемо припустити, що це відбувалося в 1943-1944 роках до приходу сюди радянської влади, адже після війни о. Лаба емігрував до Риму, а тому скорботну чашу боротьби проти радянської влади разом з вояками УПА не розділив.

Будучи в еміграції спочатку продовжив свою працю в Римі, згодом засновував українські семінарії в Німеччині та Нідерландах. В 1950 році емігрував до Канади, де стає синкелом єпархії в Едмонтоні [70]. Помер 10 листопада 1976 в Едмонтоні, де і похований.

Хоч о. Василь Лаба не мав тісної співпраці з підпіллям ОУН-УПА, але мав великий досвід роботи капеланом при українських військових з'єднаннях, зокрема в дивізії "Галичина", частина бійців якої після розгрому під Бродами в липні 1944 року перейшли до УПА.

Іншим відомим капеланом повстанців був о. Василь Шевчук, на псевдо "Кадило". Народився 12 серпня 1903 року у Стрию, в родині судового урядника Івана Шевчука та його дружини Урсули, з роду Яблуновської. Згодом родина переїхала у Дрогобич, де у віці 12 років Василь пішов до державної гімназії [2]. У жовтні 1923 року складає "матуру" (випускний іспит) та отримує атестат зрілості, з яким вступає до Перемиської семінарії УГКЦ. Закінчивши її навесні 1930 року, 30 березня 1930 року був рукоположений на священника єпископом Перемиським, блаженним Йосафатом (Коциловським). Провадив своє служіння на різних парафіях Перемищини, Самбірщини та Дрогобиччини. Неабиякий вплив на національні погляди отця здійснили епізоди національно-визвольної боротьби, яка провадилася недавно, зокрема на західноукраїнських землях. Вплинули на його погляди і молодші брати- Михайло та Ярослав, які ще із студентських років були членами ОУН та брали участь в акціях, організованих нею [74].

Війна застала його у Перемиському повіті, у с. П'яткова Руська, де його залишила церковна влада з огляду на потребу душпастирської опіки мешканців цього села в непрості часи [2]. З формуванням дивізії 14-ої дивізії Ваффен-СС "Галичина" він хотів ввійти до її лав як капелан, але йому, з невідомих причин, цього зробити так і не вдалося [113].

Немає точної інформації для перевірки, коли о. Василь Шевчук вступив до лав УПА. Історики І. Антонюк, Л. Щербін, як і Г. Дем'ян вважають, що до лав УПА отець Василь прилучився ще влітку 1944 року. Зокрема, про це свідчать безпосередні учасники цих подій, повстанці І.

Кривуцький [45] та В. Пастух [75]. Паралельно з тим, він не полишав роботу в навколишніх селах. Після закінчення Другої світової війни між Польщею та СРСР був проведений новий кордон. Хоча більшість українських земель були об'єднані в одній державі, але українські етнічні землі: Лемківщина, Холмщина, Підляшшя та Надсяння з майже 500 тисячним населенням залишилися у складі Польщі. Почався обмін населенням, який, щоправда, більше був схожий на депортацію. Такі заходи викликали загрозу в духовенства УГКЦ, що церква може зникнути на теренах Польщі. Почалися арешти священників, але оскільки о. Василь Шевчук був вже в лавах УПА, він зумів уникнути арешту та легально діяти серед повстанців [2].

В УПА він опікувався сотнями "Громенка" , "Бурлаки" , "Крилача" та "Ластівки" з ТВ-26 "Лемко" ВО "Сян", що входили до складу оперативної групи УПА-Захід. В сотні він займався проведенням Служби Божої (зазвичай просто неба), проповідями на релігійну та національно-патріотичну тематику, опікувався пораненими та ховав полеглих, освячував місця перебування повстанців. Він часто любив проводити проповіді-бесіди, на одній із яких він роз'яснював стрільцям різницю в заповіді "Не вбий" між кримінальною дією та обов'язком захищати свою Батьківщину [114].

Отець "Кадило" користувався шаленою повагою як серед командирів, так і серед рядових бійців. Його особа мала величезний вплив та авторитет на повстанців [114]. Отець навіть організовував хор, до якого входила вся сотня, мав дяка у сотні Громенка- стрільця Олега із Лубної біля Динова та паламаря- стрільця Грушку із с.

Рудавка [2].

Окрім опіки повстанців він дуже часто робив "пасторські вилазки" до навколишніх сіл. Він міг там з'явитися з будь-якої нагоди, як-от "у негоду відправити Службу Божу, панахиду, висповідати вірних, повінчати молодих, охрестити новонароджених. Його поява була справжнім святом для будь-якого села" [46]. Однак вже у 1946-47 роках у середовищі повстанців розпочалася криза. Більшість українського населення Закерзоння було депортовано до СРСР, а після операції "Вісла" в 1947 році майже всі українські етнічні землі в межах Польщі запустили. Був підірваний тил та продовольча база повстанців. Фактично, загони УПА залишилися сам на сам із польськими комуністичними силами та НКВС, які перебували в Польщі. Тому було вирішено, що більшість відділів УПА перейдуть кордон для продовження боротьби з СРСР, але кілька сотень (в тому числі, і "Громенка", до якої був прилучений о. Шевчук), вирушать через Чехословаччину та Австрію до Баварії, де перебувала американська окупаційна адміністрація, в так званий "пропагандистський рейд". Метою цього рейду була демонстрація УПА своєї боротьби.

Із сотнею вирушив і отець "Кадило". Перехід був дуже важким і фізично, і морально. Повстанці змушені були харчуватися лише ягодами, грибами та водою [24]. Ці умови переносив і священник, що суттєво підірвало його здоров'я. І. Кривуцький згадував, що "Виснажений фізично довгими переходами і боями... захворівши на легені, з високою температурою, він зовсім вибився із сил і, щоб не бути зайвим тягарем для сотні, постановив залишитися" [46].

27 червня

1947 року його, хворого та знесиленого, заарештувала словацька поліція. 3 червня 1948 року його та ще 68 бійців сотні "Бурлаки" (разом із сотенним), було видано Польській Республіці. Він майже одразу був поміщений у в'язницю м. Ряшів (Жешув). Там він зазнавав тортур та знущань як від агентів УБ (Urząd Bezpieczeństwa), так і від свого співкамерника- кримінального авторитета Вайди [41]. 8 червня 1948 року Ряшівський суд виніс о. Василю Шевчуку смертний вирок. 13 вересня цього ж року священник УГКЦ, капелан сотень УПА "Громенка", "Бурлаки", "Ластівки" та "Крилача" всечасний отець Василь Шевчук, був розстріляний в Ряшівській в'язниці показово. Місце його поховання досі невідоме [2].

Пам'ять про о. "Кадила" живе досі. З ініціативи діаспорної групи, до якої входили С. Костик та І. Шевчук-Печериця, сестра священника, були встановлені меморіальні дошки в м. Стрий. У 2012 році був знятий документальний фільм на його честь- "Отець Кадило" [4]. У 2004 році на українських екранах вийшов фільм "Залізна сотня", режисер— Олесь Янчук, в сюжеті якого оповідається бойовий шлях сотні Громенка. Отця Василя Шевчука "Кадила" в цьому фільмі зіграв актор Тарас Жирко.

Отець Василь Шевчук ("Кадило")- найбільш відома та найбільш досліджена особистість в історії військового духовенства УПА. Але окрім нього існували інші капелани. Зокрема, о. Рафаїл Хомин, МСУ. Він був капеланом Старшинської школи УПА "Олені". Народився 5 січня 1907 року в с. Піддністрияни Львівської області. В 1931 році закінчив Львівську семінарію, 22 березня цього ж року в соборі святого Юра у Львові

отримав священичі свячення. Після цього студіював в Колегії Руссікум та Папському Східному інституті в Римі, де 28 жовтня 1932 року склав вічні монаші обіти, взявши собі ім'я Рафаїл. [85]

До УПА спробував долучитися як капелан в 1944 році. Ось як цю розмову згадує о. Іван Гриньох, член УГВР: Перед нами стояв о. ігумен Роман-Рафаїл Хомин. Просить прийняти його як духовника до УПА. Радимося з Олексою Гасином. Основоположні акти не передбачують такої функції, натомість була можливість «обійти акти» і прийняти о. Рафаїла в ряди УПА в характері виховника. Так і сталося. Полк. Гасин порадив о. Рафаїлові відбути кількатижневу військову підготовку і вислав його до Старшинської школи в Чорному Лісі, недалеко Рожанки Нижньої в характері «виховника». Його накерували до Старшинської школи УПА "Олені", що знаходилася близько с. Липа Калуського району Івано-Франківської області, на горі Яворина. Там 15 жовтня 1944 року загони НКВС провели масштабну облаву, в результаті якої і загинув о. Рафаїл. Отець Іван Гриньох народився 28 грудня 1907 року в селі Павлів, нині Радехівського району Львівської області. Його батьки були спочатку емігрантами (жили у Філадельфії, США), але повернулися до рідного села.

Середню освіту здобув у Львові. Тут же він і почав своє навчання богослів'ю. Після цього навчався в Парижі, Інсбруці та Мюнхені. Після закінчення навчання митрополит Андрей Шептицький накерував його викладати богослів'я у Львівській богословській академії [19].

У міжвоєнний час активно займався

організацією Пласту. В 1932 році, у віці 25 років рукоположений на священника митрополитом Андреем Шептицьким.

З початком Другої світової війни- капелан батальйону Нахтігаль [37]. Був членом проводу Організації українських націоналістів (бандерівської), від неї вів переговори з німецькою армією про ведення спільних бойових дій проти наступу Червоної армії [37]. Результати цих переговорів нам не відомі. Був дійсним членом і одним із засновників Української головної визвольної ради, яка і делегувала його на переговори з німецькою армією, а також із представниками Угорщини та Румунії [19].

Відомо, що багатьох членів УГВР Провід ОУН відсилав на Захід для збереження кадрів та свідчення боротьби українського народу проти загарбників. Одним із таких членів був і о. Іван Гриньох [19]. На еміграції він займався активною видавничою, науковою, політичною та навіть душпастирською діяльністю. Помер 14 вересня 1994 коло Мюнхена. Похований на цвинтарі Оліфанті, Пенсильванія, в його родинному склепі [19].

Хоч о. Іван Гриньох не був безпосередньо капеланом УПА і не був прикомандирований до певної сотні, але він, як священник, активно включився у підпільну боротьбу і був членом УГВР- підпільного уряду ОУН (б).

Окремо хотілося згадати і одного із найшанованіших святих Православної Церкви в Україні- прп. Амфілохія Почаївського. Його історія, життє, чернечі подвиги дійсно захоплюють дух і про нього можна говорити дуже багато. Однак, ми зупинимось на його діяльності в УПА.

Він не був штатним капеланом в УПА, але, за спогадами очевидців, він неодноразово лікував та зцілював вояків. Однією із таких була зв'язкова УПА Марія Антонюк, секретарка командира ВО "Богун" Петра Олійника "Енея". Вона пригадує епізод, як після одного бою з енкаведистами було багато поранених бійців. Єдиним, хто міг би допомогти, був старець Амфілохій: "Добре знаючи старця Йосипа, я відповіла, що допомогти може тільки він. Відтак одразу попрямувала назад у Почаїв.

Старець миттю відгукнувся на її прохання. Єдине, що запитав: "Де хлопці, куди йти?" [48]. Старець зцілив тих хлопців за дотриманням правил конспірації: "Зараз я відвернуся та дещо зроблю, але запам'ятайте: про це ніхто не повинен знати.

Отче Йосипе, то є конспірація, - відповіла дівчина, відступивши крок назад. - Про те, що ви тут були, не дізнаються навіть наші бойовики." [48]

З того часу він часто лікував повстанців. Щоб не було додаткових підозр, він переодягався у мирське та ховав коси, які видавали в ньому ченця. Через це інші насельники робили йому зауваження [48]

За спогадами очевидиці, в політичні питання він не заглиблювався, але стояв на державницьких засадах: "Є нація українська, і повинна бути держава українська. Але ми безсилі, ми не маємо зброї" [48]. Він також безперестанку молився за всіх учасників підпілля: "Я весь час молюся. І моя молитва сильна. Скільки я буду жити, стільки буду молитися за тих наших дітей, що полягли, і котрі вцілили, і за тих, які страждають на засланні. Я за всіх

них молюся" [48].

Преподобний

Амфілохій Почаївський канонізований в УПЦ (МП), що додає суперечностей в українському суспільстві досі. Однак в нього та підпільників були спільні вороги і сам святий не толерував радянську владу, а тому підстави допомагати підпільникам у нього були.

Підсумовуючи, можемо

сказати, що капелани УПА та священники, які допомагали їм, були вченими людьми, які мали свідомість та ідею, заради якої вони ішли в підпілля, прирікаючи себе на страждання та можливу смерть. За кожною історією життя стояла реальна людська доля. Священники, як католицькі, так і православні були патріотами свого краю та хотіли вселити цю любов та прагнення до боротьби військовим, які сам на сам боролися проти ворогів за створення незалежної України. Вони, як і озброєні побратими, стали прикладами для наслідування майбутнім поколінням. Вони лягли, хоч і трагічною, через смерть, заслання та еміграції, але також і славною сторінкою в історії України, яка, особливо в контексті російсько-української війни не має бути вирвана та забута.

ВИСНОВКИ

- Українські церкви перебували у доволі складному супільному та організаційному становищі (особливо, якщо йдеться про Православну церкву) і змушені діяти в умовах німецько-радянської окупації з різним ставленням до них окупаційних адміністрацій. Щодо православ'я, то воно було політично та структурно розділеним на дві гілки: промосковську (Автономна православна церква Московського патріархату) на чолі з митрополитом Олексієм (Громадським) та автокефальну (Українська автокефальна православна церква), яку очолював митрополит Полікарп (Сікорський) і яка канонічно була підлегла Польській православній церкві. Між двома структурами було канонічне, ідеологічне та адміністративне протистояння, що підсилювалося німецькою адміністрацією на місцях, хоча і були

спроби об'єднання. Через різну політику, до церков було різне ставлення з боку національно-визвольного руху українців. УГКЦ стояла на державницьких засадах та підтримувала національні поривання українців до власної держави. Однак, Церква, а особливо її Глава митрополит Андрей (Шептицький) стояла на засадах моралі та не підтримувала насильство як засіб досягнення цілі. Через це, вона впала у часкову немилість до німців та повну немилість до радянської влади, яка після війни заарештувала всіх єпископів та провела Львівський собор 1946 року, на якому, в незаконний спосіб, було ліквідовано Українську греко-католицьку церкву.)

- Українські націоналістичні організації виникли після поразки національної революції та УНР в умовах, коли Україна була розділена між державами, які не мали на меті розбудовувати українську національну політику, але навпаки, намагалися придушити національне життя українців на їх землях. У 1929 році виникла ОУН, яка ставила перед собою за мету національну та радикальну революцію, яку можна втілювати всіма можливими методами, в тому числі і терором. Так, ОУН провела акції вбивств польських політиків та українських громадських діячів, яких вона звинувачувала у колабораціонізмі з поляками. Через такі методи, Церква не дуже прихильно ставилася до ОУН, оскільки засади любові та моралі були для неї понад усе. Після початку Другої світової війни, і підпілля, і Церква опинилися серед числа переслідуваних тоталітарними режимами за свою позицію. Церкви, зокрема УГКЦ душевно вболівали за своїх вірних, де б вони не перебували. Зокрема, це стосувалося і учасників українського

підпілля. Однак, в останні місяці свого життя, Шептицький засуджував діяльність УПА, вважаючи, що це приносить шкоду лише українському народові. Однак, попри шалений тиск з боку СРСР, підпілля ОУН та УПА продовжувало боротьбу в умовах тотальної блокади і проводило свої акції аж до 1960 року. Деякі підпільники переховувалися в лісах аж до проголошення незалежності

- Священниче служіння для бійців УПА було доволі потужним викликом та вимагало жертвності та самопожертви з боку отців. Хоча, варто зазначити, що не кожен підрозділ УПА мав свого капелана і його функцію подекуди виконував командир. Зазвичай, священники не були прикомандовані до відділів, а тому не були капеланами в традиційному розумінні. Вони опікувалися своїми парафіями, а коли мали вільний час, ішли в ліс, до УПА, ризикуючи не дійти до місця призначення. Ускладнювало ситуацію і те, що для них не було місця в організаційному апараті підпілля—керівниками націоналістів вони просто не бралися до уваги. Однак, попри це, вони були моральною опорою для бійців, проводили Літургію, вінчали бійців, ховали вбитих. Деякі були навіть проводили ніч в розраді засуджених на смерть повстанців. Подекуди вони перебували лише з підрозділом, оскільки навколишні села могли винищити загони МДБ чи польські комуністичні сили (що особливо актуальне для Закерзоння). В такому разі, саме військові ставали єдиною паствою для священника, з якими він розділяв усі виклики партизанської війни.

- В умовах відсутності української державності, підпільний провід не міг повною мірою забезпечити захист ні своїм учасникам, ні мирному українському населенню. До цього списку належали і капелани. Вони не мали місця в організації націоналістів, а тому ще більше не могли користуватися захистом підпільного уряду. Фактично, капелани були залишені напризволяще, вони не мали жодної платні за свої послуги і могли розраховувати лише на захист з боку підрозділу, який духовно обслуговували. Це кардинально відрізняє їх від капеланства в сучасній Україні, яке представляло собою, фактично, еволюцію у ставленні держави та армії до нього. Процес розпочався на початку 1990-х років із налагодження контактів між Церквою та армією. Продовжився він у 2000-х та 2010-х, коли між обома інститутами почалася активна співпраця в різних сферах, священники почали вливатися в ряди армії, однак законодавчо капелани у війську не були закріплені. І лише у 2021 році після ухвалення Закону «Про службу військового капеланства», військове священство набуло законодавчої бази для своєї діяльності. Однак, навіть якщо українські священники не мали можливості бути капеланами офіційно, вони все одно мають конституційний захист і можуть легально служити як священники. Цим не могли похизуватися капелани в УПА, які не лише терпіли виклики війни на виснаження, але могли зазнати репресій за свою діяльність від офіційного уряду

- Лише деякі священники мають доволі добре вивчену дослідниками біографію, їх число, в загальному, доволі мале. Однак із тих біографій, що нам вдалося проаналізувати, можемо зробити

висновок, що в більшості капелани походили з інтелігентних сімей, отримували ґрунтовну світську та богословську освіту, мали досвід служіння на парафіях, а, подекуди, у війську та були ідейними патріотами. Найвідомішим капеланом УПА є о. Василь Шевчук «Кадило», капелан сотень «Громенка» та «Бурлаки», інших підрозділів та округ УПА. Про нього збереглося найбільше спогадів та свідчень очевидців. Він, разом із сотнею, після запусіння Закерзоння внаслідок депортацій, йшов рейдом на Захід, але, втомлений та хворий, був схоплений чехословацькими силами, виданий Польщі та розстріляний у 1948 році. Нами були згадані також о. Василь Лаба, капелан дивізії СС «Галичина», о. Рафаїл Хомин, МСУ, духівник старшинської школи «Олені», що загинув в ході облави НКВС в 1944 році, о. Іван Гриньох— член УГВР та православний святий прп. Амфілохій Почаївський, який часто зціляв воїнів УПА. Ці капелани, як і їх озброєні побратими, стали прикладом віри, сили та мужності для майбутніх поколінь не лише для священників, але і для мирян. Це важливо в контексті сучасної війни, яка для українського народу є екзистенціальною.

Список джерел та літератури

1. «До Зброї» на 1, липня 1943 за: Litopys UPA. Nowa seria, t. 1, Kyjiw–Toronto 1995, s. 20.
2. Антонюк, І.; Щербін, Л. Василь Шевчук (Кадило)-капелан УПА. Галичина, 2013, 24: С. 178-185.
3. Забзалюк Д. Організація та функціонування церковно-релігійного життя у військових формуваннях Української Повстанської Армії: історико-правовий аналіз. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2009. № 2. С. 1-7.
4. Бабенчук Т. Документальний фільм про капелана УПА о. Василя Шевчука “Кадила” [Електронний ресурс] / Т. Бабенчук. – Режим доступу : <https://youtu.be/HGuYtCwTHr8?si=2AEK3L9WLzFYDBII>

5. Бажан, О. Радянізація західних областей України в другій половині 1940–початку 1950-х років: наслідки в національно-культурній сфері. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2007.
6. Бандера, С., Героям, С., & Зборів, Г. Н. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 року.
7. Баран, В. К. Особливості національної політики радянської влади в західних областях України у 1939–1941 рр. 2019
8. Бистрицька Е. Українське православ'я та екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в роки Другої світової війни. Українське релігієзнавство. 2002. № 23. С. 45-55.
9. Боляновський, А. Національний рух опору і відступ Вермахту з українських земель (літо–осінь 1944 р.). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, (22),. 2012. С. 141-171.
10. Борщевич В. Волинський пам'ятник. — Рівне, 2004. — С.299.
11. Блаженний Яким Сеньківський. Сайт Самбірсько-Дрогобицької єпархії УГКЦ (ел. ресурс). Режим доступу:
<http://www.sde.org.ua/svjatyni/martyrs/item/1477-blajennyj-yakym-senkivskyj.html> (дата звернення: 16.11.2025)
12. Бухало Г. Тисячолітня єпархія (УАПЦ на Волині в час фашистської окупації / Григорій Бухало // Старожитності. – Київ. – 1993. – №2. – С.18.
13. Вегеш, М. М., & Концур-Карабінович, Н. М. (2022). Львівський псевдособор 1946 року: правда історії й вигадки фальсифікаторів.
14. Вегеш, М. М., Концур-Карабінович, Н. М. Львівський церковний собор 1946 року в джерелах. 2022
15. Владиченко Л. Досвід впровадження військового капеланства у Збройних Силах України / Л. Владиченко. - 17 жовтня 2016. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://risu.org.ua/article_print.php?id=64809&name=studies_of_religions&_lang=ua&. - Дата доступу: 21 травня 2018

16. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. – У IV т. – Т. IV, ч. 2. (Репринтне видання: Нью Йорк, 1955 р.) – К.: Либідь, 1998. – 415 с.
17. Гавриш, І. В. Релігійно–політичні процеси на теренах Станіславівської єпархії УГКЦ напередодні та під час проведення Львівського собору. Гілея: науковий вісник, (120), 2017. С. 63-67.
18. Галицька-Дідух, Т. Військове й ідеолого-політичне протистояння УПА та ОУН (б) і радянських каральних структур у 1944-1945 рр.(на прикладі Станіславської області). Галичина. 2013. С. 252-263.
19. Галів М. Іван Гриньох: душпастир і політик. Патріархат. 2007. (ел. ресурс) Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20081203163129/http://www.patriyarkhat.org.ua/ukr/archive/article%3B426%3B403/> (дата звернення: 2.11.2025)
20. Головин Б., Шаварин М. Конрад Микола Йосипович // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. — Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2005. — Т. 2 : К — О. — С. 161. — ISBN 966-528-199-2.
21. Гордієнко, В. В., & Гордієнко, Г. М. Зовнішньополітичні чинники релігійно–церковного конфлікту на Волині в 1941–1944 рр. Гілея: науковий вісник, (78). 2013. С. 81-85.
22. Гореньков Д. Бути поруч: виклики “оркестру” та “проекту”. (ел. ресурс). Режим доступу: https://risu.ua/buti-poruch-vikliki-orkestru-ta-proektu_n143510 (дата звернення: 16.11.2025)
23. Горохівський, П., & Карпенко, В. Становлення інституту військового капеланства в Збройних Силах України. Вісник науки та освіти, (3 (21)). 2024
24. Громенко М. У великому рейді / М. Громенко. – Мюнхен : До зброї, 1956. – С. 122.

25. Грушевський Михайло Хто такі українці і чого вони хочуть.— К.: Т-во «Знання» України, 1991.— 240 с.
26. Двірняк, К. П., & Дробот, М. В. Німецька окупаційна політика та духовно-релігійне життя на Волині 1941–1944 рр. Міжнародний науковий журнал Інтернаука, (7),. 2017. С. 18-25.
27. Дмитро Донцов. Націоналізм. — 3-тє вид. — Лондон, 1966.
28. Єремєєва, І., Миропольский, В. Проблеми визнання праведниками народів світу (на прикладі митрополита Андрея Шептицького). Молодий вчений, (2 (66)), .2019. С. 393-397.
29. Жив'юк, А. Кадровий склад і діяльність органів НКВД–НКГБ під час першої радянської Західної України крізь призму Великого терору. З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2, 2012. С. 7-40.
30. Земан, М. Діяльність Андрея Шептицького у роки Другої світової війни. Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль, 38-43.
31. Іван Гриньох, о. "Ще у справі українського військового капеланства " (ел. ресурс). Режим доступу: <http://www.patriyarkhat.org.ua/statty-zhurnalu/sche-u-spravi-ukrajinskoho-vijskovoho-duhivnytstva-4/> [дата звернення: 2. 11. 2025]
32. Ільницький, В. І. Співпраця греко-католицької церкви з українським визвольним рухом в Карпатському краї ОУН (1945–1954). Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. 2015. С. 156-166.
33. Історія християнської церкви на Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис. К.: Наукова думка, 1992.— 104 с.
34. Капелани та духовна опіка в Українській Дивізії військ СС "Галичина". Історична правда, 2010. (ел. ресурс). Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/research/4ceea4f1a9766/> (дата звернення: 2.11.2025)

35. Квіт С. М. Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет: монографія. / С. М. Квіт – ВЦ «Київський університет», 2000. – 260 с.
36. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944-1945 рр. / А. В. Кентій, відп. ред. С. В. Кульчицький; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Головне архівне управління при Кабінеті міністрів України, Центральний державний архів громадських об'єднань України; Головне архівне управління при Кабінеті міністрів України. – Київ: [б. в.], 1999. – 220 с.
37. Коваль М.В. Гриньох Всеволод [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Grynokh_V (останній перегляд: 02.11.2025)
38. Ковалюк, В. Р. Культурологічні та духовні аспекти “радянзації” Західної України (вересень 1939 р.-червень 1941 р.). Український історичний журнал, (3), С. 1993. С. 3-17.
39. Кондратюк, В. О. (2007). Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст. (Doctoral Dissertation, Львівський Державний Університет Внутрішніх Справ).
40. Концур, Н. І. Підготовка до ліквідації української греко-католицької церкви в Галичині. Збірник друкується за рішенням вченої ради Ніжинського державного педагогічного університету ім. Миколи Гоголя Протокол № 2 від 7.10. 2004 р., 163.
41. Костик С. Отець Кадило – капелан Української Повстанської Армії / С. Костик // Капелан УПА о. Василь Шевчук – “Кадило” / упоряд. Р. Пастух. – Дрогобич : Відродження, 1998. – С. 35.
42. Кость С., Крив’як Б. Лаба Василь. Енциклопедія сучасної України : у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. Київ, 2003. С. 2016
43. Котовський, Р. В. Село західних областей України: соціальні трансформації (вересень 1939-червень 1941 років) (Doctoral dissertation,

- ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00. 01" Історія України"/РВ Котовський.- Переяслав-Хмельницький, 2012.-21 с).
44. Коханчук Р. Духовна опіка греко-католиків у міжвоєнний період та в часи Другої світової війни. 2011 (ел. ресурс). Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20110427143354/http://www.kapelanstvo.org.ua/dsv/> (дата звернення: 2.11.2025)
 45. Кривуцький І. Отець Василь Шевчук (Спогади) / І. Кривуцький // Капелан УПА о. Василь Шевчук –“Кадило” / упоряд. Р. Пастух. – Дрогобич : Відродження, 1998. – С. 39-40.
 46. Кривуцький І. Отець Василь Шевчук (Спогади) / І. Кривуцький // Капелан УПА о. Василь Шевчук – “Кадило” / упоряд. Р. Пастух. – Дрогобич: Відродження, 1998. – С. 40.
 47. Кривуцький І. Отець Василь Шевчук / І. Кривуцький // Венгринович О. Добровільно (Спогади). — Мельбурн, 1989. — С. 39–42.
 48. Кульчинський О. Амфілохій Почаївський - святий УПЦ МП, який допомагав підпіллю УПА (ел. ресурс). Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20120502033055/http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/11/19/5074/>
 49. Лапан, Т. Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині. Сторінки воєнної історії України. 2009.
 50. Левченко, Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. Видавництво НПУ ім. МП Драгоманова.
 51. Левченко, Ю. І. (2020). До зарубіжної історіографічної україніки: Ігор Каменецький «Гітлерівська окупація України 1941-1944: Дослідження тоталітарного імперіалізму».
 52. Ленартович, О. Зміни в політичній доктрині ОУН-б наприкінці Другої світової війни. Історико-політичні проблеми сучасного світу, (21-22),. 2010. С. 171-176.

53. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Історичні есе. – Т. 2. – С. 249-250.
54. Літопис УПА. Серія “Події і люди”. – Т. 5. “Грім” – полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали / Упор. Р. Грицьків. – Торонто – Львів, 2008. – 128 с.
55. Малиновський, В. (2012). Західноукраїнські землі як об’єкт геополітичних зазіхань тоталітарних режимів напередодні та під час Другої світової війни.
56. Мартирологія українських церков. В 3–х томах. Українська Православна Церква. – Торонто. – Балтимор: «Смолоскип» ім. Василя Симоненка, 1987. – Т.1. – 1207 с.
57. Маслій, О. (2017). Жіночі чернечі спільноти Греко-католицької церкви в українському русі Галичини в 1940–1950-х рр. Галичина, (29-30), 2017. С.85-92.
58. Масюк, О. Д. Досвід військового капеланства в Україні. In The VII International Scientific and Practical Conference «Global learning problems: causes, solutions and theories», October 14-16, 2024, Thessaloniki, Greece. 236 p. Text Copyright© 2024 by the European Conference (<https://eu-conf.com/>). Illustrations© 2024 by the European Conference. (p. 26).
59. Маттеї Дж. Україна – земля мучеників. Героїчне свідчення мучеників, проголошених Папою Іваном Павлом II у Львові, під час його історичного паломництва / пер. з італійської О. Лісовського. Жовква: Місіонер, 2014.
60. Мизак, Н., Боднар, В. Рух за відродження Української Автокефальної Православної Церкви в умовах німецької окупації України у 1941-1944 рр. Релігія та соціум, (2), 2011. С. 57-65.
61. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. Церква і суспільне питання. Том II, кн. 2. – Львів, 1999. – Том II, кн. 2. – С. 808.
62. Митрополит Шептицький А. Звернення митрополита Андрея Шептицького, представників громадськості краю до українського народу

- в зв'язку з 50-річчям "Рідної Школи" // Галичина. – 1998. – № 1. – С. 73–92.
63. Михалевич, В. (2012). Духівництво у військових структурах: історичний досвід і сучасність.
 64. Мірчук П. Нарис історії ОУН 1920—1939 роки. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2007. — 1006 с. — ISBN 966-410-001-3.
 65. Мойсеєнко, В. О., Шостка, І. П., & Тарченко, Н. В. Становлення та роль душпастирства в історії українського війська. Українські медичні вісті, (3-4 (96-97)), 2023. С. 67-71.
 66. На порозі нової України : гадкі і мрії / М. С. Грушевський. — К.: Друкарня Акц. Т-ва "Петро Барський у Києві", 1918. — 120 с.
 67. Нагаєвський І. Спогади польового духовника / І. Нагаєвський. — Торонто, 1985. — 185 с.
 68. Нагірняк, М. Я., & Коваль, Г. В. Церква і українське військо: історія взаємовідносин. Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво. Зб. матеріалів XII Міжнар. наук. конф.(м. Львів, 19 листопада 2019 р.).—Львів: ЛПБА ПЦУ, 2019.—278 с.—С. 98-105..
 69. Нариси з історії політичного терору і тероризму в Україні XIX—XX ст. Стр. 771. Інститут історії України НАН України, 2002
 70. Невар І., Титаренко Н. Отець Василь Лаба як провідний капелан XX століття // Українознавство. 2018. № 1 (66). С. 157-167. DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.1\(66\).2018.131442](https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(66).2018.131442).
 71. Ніна Романюк. Колківська республіка— територія української свободи у вирі війни (ел. ресурс). Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2488672-kolkivska-respublika-teritoria-ukrainskoi-svobodi-u-viri-vijni.html>
 72. ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 1/ Упорядники О. Веселова, О.Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С. Кульчицький.- Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 336 с.

73. Пагіря, О. Повсякденне життя вояків УПА крізь призму усної історії. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія, (111), 2012. С. 41-43.
74. Пастух Р. Із спогадів про капелана о. Кадила / Р. Пастух // Капелан УПА о. Василь Шевчук – “Кадило” / упоряд. Р. Пастух. – Дрогобич : Відродження, 1998. – С. 19.
75. Пастух Р. Полеглий на полі слави воскрес у пам’яті краян / Р. Пастух // Капелан УПА о. Василь Шевчук – “Кадило” / упоряд. Р. Пастух. – Дрогобич : Відродження, 1998. – С. 55- 57.
76. Пастух Р. Родина душпастиря / Р. Пастух // Капелан УПА о. Василь Шевчук – “Кадило” / упоряд. Р. Пастух. – Дрогобич : Відродження, 1998. – С. 44.
77. Патер, І. (2012). Спротив галичан тоталітарному режимові у повоєнний час (1944-1953 рр.). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.
78. Патриляк І. К. Діяльність українського націоналістичного підпілля та повстанської армії в роки Другої світової війни : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2012. 36 с.
79. Пилипів І., Делятинський Р. Інститут військових капеланів в Україні (XX–XXI ст.): етапи розвитку та роль у формуванні української нації. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 134. С. 129–134. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2018_134_32
80. Понипаляк, А. (2020). Рушник Головного Командира УПА В. Кука 1947 Р. В експозиції Національного музею історії України. Науковий вісник Національного музею історії України, (6), 2020. С. 278-280.
81. Предка, С. Душпастиру Української Греко-Католицької Церкви під час Другої світової війни: стратегії та приклади подолання травматичного досвіду. Добрий Пастир: науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого. Богослов’я. Філософія. Історія, (9), 2016,. С. 87-192.

82. Приречення (присяга) члена ОУН (ел. ресурс). Режим доступу:
<https://avr.org.ua/viewDoc/9062>
83. Про Службу військового капеланства: Закон України від 30.11.2021 р. № 1915-IX. Дата оновлення: 19.03.2022. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/go/1915-20><https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text> (дата звернення: 21.07.22).
84. Пурат А. Українці у вересневій кампанії // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали Міжнародної наукової конференції 23-24 вересня 1999 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Гол. ред. К.Кондратюк. – Л., 2001. – С. 137.
85. Рафаїл Хомин- капелан УПА, який загинув від рук москалів (ел. ресурс). Режим доступу: https://upa75ua.blogspot.com/2020/05/blog-post_20.html?m=1 (дата звернення: 2.11. 2025)
86. Реєнт, О. П. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.).
87. Розкол ОУН (1939 – 1940): [збірник документів]. – С. 60
88. Санкович, М. Боротьба українського націоналістичного підпілля проти другої радянізації західних областей України. Літопис Волині, (27), 2022. С. 96-103.
89. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни... С. 179—180.
90. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. — 840 с.
91. Сивіцький М. Польсько-український конфлікт 1943 – 1944 рр. // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець Подільський, 29-31 травня 1992 р. / Республіканська асоціація українознавців та ін. Гол. ред.. кол. Я. Ісаєвич. – К.: Либідь, 1993. – С. 241.
92. Скорупський М. «Туди де бій за волю». Спогади курінного УПА / Скорупський Максим.– Київ, 1992.– [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://oun-upa.uaweb.org/lib/skorupski/>

93. Смирнов, А. І. (2020). Церковно-інституційні трансформації українського православ'я в роки другої світової війни (Doctoral dissertation, Національний університет "Острозька академія").
94. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943 – 49. Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – С. 93.
95. Стародубець, Г. Радянізація символічного простору Західної України як засіб боротьби з повстанським рухом. Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі/Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького, 30 листопада-1 грудня 2015 року, м. Київ. За редакцією Леоніда Фінберга-К.: Дух і Літера., 2015. С. 346-356.
96. Стародубець, Г. (2018). Гендерний аспект політики радянізації західних областей України В 1944-1946 рр. Уманська старовина, (5).
97. Стародубець, Г. Особливості використання більшовицькою пропагандою маніпулятивних технологій у пресі в процесі радянізації західних областей України. Збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю „Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті“, 2020. С. 50-53.
98. Стародубець, Г., Власюк, І. Радіомовлення як інструмент процесу радянізації західних областей України: особливості становлення та функціонування в 1945-1947 рр. Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History, (39), 2022. С. 36-43.
99. Стасюк, О. Роль рад депутатів трудящих у процесі радянізації західних областей УРСР (1939–1941). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, (31), 2018. С. 26-37.
100. Стефанів В. Ставлення Андрея Шептицького до військово-політичної діяльності УВО, ОУН. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 17. Львів, 2018. С. 356-361.

101. Стоколос, Н. (2001). Причина кризи Українського православ'я в 1941-1944 рр.
102. Стоколос, Н. (2015). До питання специфіки церковно-релігійного життя в Україні на завершальному етапі другої світової війни. Волинський благовісник, (3), 2015. С 103-114.
103. Стрільчук, Л. Політика радянської влади на землях Західної України в галузі культури, освіти та релігії у період вересня 1939—червня 1941 рр. Літопис Волині, (18), 2017. С 32-37.
104. Сурмач, О. (2000). Роль УГКЦ у порятунку євреїв під час німецької окупації.
105. Сухих, А. Ю. (2019). Протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-підпільним рухом на Волині у роки німецької окупації (1941–1944 рр.) (Doctoral dissertation, Національний університет "Острозька академія").
106. Трепак, Л. Утворення, структура та повноваження німецької окупаційної влади у дистрикті Галичина (1941–1944 роки). Вісник Львівського університету. Серія юридична, (68), 2019. С. 125-131.
107. Україна в Другій світовій війні у документах. 1941—1945. Т. III. Львів, 1999. С. 27
108. Українська повстанська армія // Енциклопедія українознавства : Словникова частина : [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка ; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. — Париж — Нью-Йорк : Молоде життя, 1980. — Кн. 2, [т. 9] : Тимошенко — Хмельницький Богдан. — С. 3377-3380. — ISBN 5-7707-4049-3
109. Уткін, О. Львівський церковний собор 1946 р. в контексті тогочасних політичних реалій. Український історичний журнал, 5. 1998. С. 99-110.
110. Ухач, В. З. Ухач ВЗ Душпастирська діяльність УГКЦ в контексті національно-визвольного руху на ЗУЗ (20-50 рр. XX ст.). УГКЦ і національна ідея: трагедія-46: Науковий збірник/ВЗ Ухач.-Тернопіль, 2006.-С. 169-174.

111. Химка І. Митрополит Андрей Шептицький і Голокост. Частина 2. The Historians (ел. ресурс). Режим доступу:
<https://www.historians.in.ua/index.php/en/publikatsiji/video/28-zabuti-zertvy-viyny/975-ivan-pavlo-khymka-mytropolyt-andrei-sheptytskyi-i-holokost-chastyna-2?> (дата звернення: 5.11.2025)
112. Центр військового капеланства. Отець Рафаїл Хомин (ел. ресурс)
 Режим доступу:
<https://web.archive.org/web/20131204191813/http://kapelanstvo.com.ua/nasha-istoriya/upa/o-rafayil-homy-n/>
113. Циб М. Отець Василь Шевчук – вірний душпастир і капелан УПА / М. Циб // Слово. – 2010. –Червень–серпень. – С. 23
114. Цилюпа О. Із спогадів про о. Кадила / О. Цилюпа // Венгринович О. Добровільно (Спогади). — Мельбурн, 1989. — С. 20–24.
115. Чемеринський, А. Вересневі дні у Галичі в 1939 році–Забуті епізоди. Початок Другої світової війни і окупація міста червоною армією. Галич. Збірник наукових праць, 6, 2021 С. 124-142.
116. Чому була потрібна чистка в ОУН: у 3-х ч. – Ч. 2: В ім'я правди. – С. 46.
117. Шайкан, В., & Шайкан, В. Ідеологічна боротьба в Україні в роки Другої світової війни. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси, (2), 659-681.
118. Шинкарчук, О. М., & Пилипів, І. В. (2018). Роль капеланів у формуванні національної свідомості українців (Doctoral dissertation, Івано-Франківськ: ІФННІМ ТНЕУ).
119. Щербак, В. М. (2009). Становище України у повоєнний період (1946–1953)
120. Яроцький П. Л., Арістова А. В. Львівський собор 1946 // Велика українська енциклопедія. URL: [https://vue.gov.ua/Львівський собор 1946](https://vue.gov.ua/Львівський_собор_1946) (дата звернення: 5.12.2025).

121. Grzegorz Motyka *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) i Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA).* — Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, 2006. — S. 57. — Seria Wschodnia.
122. Heyer F. *Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945.*— Cologne, 1953.— 272 p
123. Ivan Katchanovski, Ph.D. *Terrorists or National Heroes? Politics of the OUN and the UPA in Ukraine* (ел. ресурс). Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20170808171655/https://cpsa-acsp.ca/papers-2010/Katchanovski.pdf>
124. Khomych, M. Відродження Української автокефальної православної церкви у 1941-1943 рр.(за матеріалами Державного архіву Рівненської області). Науковий щорічник «Історія релігій в Україні». Інститут релігієзнавства—філія Львівського музею історії, 2013. С. 23-1.
125. Kulińska L. *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922 – 1939.* – S. 298.
126. Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942—1960: Działalność Organizacji Ukraińskich nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii.* Warszawa, 2006. S. 112—115
127. *Pseudo-council and liquidation 1946.* Офіційний сайт Української греко-католицької церкви (ел. ресурс). Режим доступу: <https://ugcc.ua/en/church/history/pseudo-council-and-liquidation/> (дата звернення: 5.12.2025)
128. 44 правила життя українського націоналіста (ел. ресурс). Режим доступу: <https://ukrnationalism.com/the-nationalist-movement/ideology/laws-of-ukrainian-nationalism/49-44-pravyla-zhyttia-ukrainskoho-natsionalista.html>